

Božo Repe

Slovenci v osemdesetih letih

(prvi del)

Zaton titoizma

Dosmrtni predsednik Jugoslavije Josip Broz – Tito je umrl v Kliničnem centru v Ljubljani, po uradnih podatkih 4. maja 1980 ob 15. uri in 5 minut. Smrt v jugoslovanskem vrhu ni povzročila pretresov, že v začetku leta 1980, ko se je začela njegova zdravstvena agonija, med katero opravično ni bil več sposoben, je bilo jasno, da Jugoslaviji ne bo več vladal. Več kot dva meseca in pol pred smrtjo, 14. februarja 1980 (Tito naj bi bil tedaj le še občasno pri zavesti oz. že v komi ali celo klinično mrtev), je predsedstvo SFRJ ob asistenci predsedstva CK ZKJ že imelo pripravljen scenarij njegovega pogreba.¹

Zdravstveno stanje države ni bilo dosti boljše od predsednikovega, le da so ga prikrivali. *“Tito je mrtev, le da tega še ne ve”*, je že sredi sedemdesetih let, potem ko se je z njim dokončno razšel, menda cinično izjavil njegov medvojni soborec in kasnejši jugoslovanski zunanji minister Koča Popović. Podobno bi – seveda za nazaj – lahko trdili za Jugoslavijo. Toda takrat bi le redko kdo pritrdil takemu stališču. Jugoslavija je vzbujala vtis mirne, stabilne države s solidnim standardom, rešenim nacionalnim vprašanjem in mednarodnim ugledom, ki je nekajkrat presegal njeno velikost in ekonomsko moč. Titova bolezen in smrt sta doma in po svetu sicer sprožili ugibanja o tem, kaj bo z Jugoslavijo. Toda prevzem oblasti s strani kolektivnega vodstva je potekal relativno gladko, bipolarnost se je tedaj še zdela večna, socialistični blok monoliten, s tem pa je nespremenjen ostajal tudi geostrateško pomemben *“vmesni”* položaj Jugoslavije, ki so ga politično in finančno čvrsto podpirale zahodne države na čelu z ZDA. Svetovni državniki so interes za Jugoslavijo ne nazadnje pokazali tako, da so Titu priredili enega najveličastnejših pogrebov v 20. stoletju. Vprašanje morebitne demokratizacije Jugoslavije je bilo v tem gledanju sekundarnega pomena, sicer dobrodošlo, ne pa nujno. Mnogo pomembnejša se je zaradi vloženega denarja zahodnim kreditorjem zdela reforma jugoslovanskega gospodarstva.

Tito ob svoji smrti ni izrekel kakšnih velikih besed v slogu *“čuvajte mi Jugoslavijo”* (kakršne so pripisovali Aleksandru Karađorđeviću, ko je umiral po atentatu v Maresillesu leta 1934).^{*} Tudi ni zapustil politične oporoke (celo običajne ne, saj večje lastnine – z izjemno vinograda v rojstnem Kumrovcu – skorajda ni imel). Za politično oporoko so vsak zase proglašali besede, ki jih je – največkrat resigniran in zaradi slabega zdravja in slutnje konca slabo razpoložen – izrekel tej ali oni delegaciji ali posamezniku konec leta 1979. Nazadnje se je srečal s slovensko delegacijo 24. decembra 1979 v Karadjordjevu (tudi zato, ker so Slovenci nasprotovali njegovi ideji o kratkih, največkrat enoletnih ali dvoletnih (*“dežurnih”*) mandatih na vodilnih funkcijah.² Pred tem, 6. novembra je imel srečanje z

¹ Zaključki o sahrani predsednika republike i Predsednika Saveza komunista Jugoslavije Josipa Broza Tita (državna tajna), Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I, fascikel 49/20 (dalje ARS-I).

^{*} Po pričevanju Josipa Kopinića (glej Vjenceslav Cencić: Titova poslednja ispoved, Grafos cetinej, Orfelin Beograd, 2001) je imel Tito zadnja pomembnejša sestanka 21. in 22. decembra 1979 z vrhom JLA ter 27. in 28. 12. s člani P CK SFRJ in P CK ZKJ. V Kliničnem centru, po amputiranju noge pa naj bi na ločenih srečanjih z zveznim sekretarjem za ljudsko obrambo in tedanjim podpredsednikom P SFRJ Lutarjem Koliševskim vsakemu posebej zabičal, naj njegovi nasledniki čuvajo Jugoslavijo. Koliševski je o tem napisal tudi posebno izjavo.

² Razgovor predsednika Tita z delegacijo SR Slovenije, Karadjordjevo, 24. decembra 1979, ARS-I, F49.

Bosanci v Bugojnu.³ Bosanci, najbolj zvesti "Jugoslovani" so Titu pritrjevali in pridno podžigali proti samovoljnim in nediscipliniranim Slovencem, ki ne razumejo "zajedništva" in resnosti situacije. Tito je namreč verjel, da bo s kratkimi mandati in številnimi rotacijami zagotovil stabilno Jugoslavijo, v obeh srečanjih pa je izražal predvsem skrb zaradi pretirane potrošnje, zapravljanja, nekontroliranega uvoza in političnih investicij. Sistemskih napak ni videl, lahko bi rekli, da se mu je misel v zadnjih dneh vladanja ustavila nekako tam, kot leta 1962, ko je v enem od svojih znamenitih govorov v Splitu obsojal deformacije v družbi.⁴

Navajanje na življenje brez socialističnega monarha

V prvi polovici osemdesetih let osnovne postavke "titoizma" uradno niso bile postavljene pod vprašaj niti kar zadeva temelje političnega sistema in medrepubliške odnose (z izjemo vprašanja statusa obeh avtonomnih pokrajin), niti kar zadeva obrambno in zunanjo politiko, čeprav so na posamezne poteze (zlasti obrambne politike) letele tako interne kot javne kritike. Nespremenjen je ostal tudi položaj Zveze komunistov Jugoslavije. Še vedno je o vsem odločal vrh partije (predsedstvo CK ZKJ in CK ZKJ) odločitve pa so bile potem zgolj speljane skozi megalomansko delegatsko in samoupravno strukturo. Vsi glavni politični konflikti so se do konca osemdesetih let odvijali v vrhu ZKJ. Komunisti so zasedali veliko večino vodilnih položajev v vseh sferah, oficirski kader je bil več kot 90% komunističen, ZKJ pa je tudi številčno predstavljala izjemno močno politično silo: na začetku osemdesetih let, ko je dosegla najvišjo številko v vsej svoji zgodovini je štela 2 111 731 članov (200 000 jih je bilo sprejetih samo v letu Titove smrti), kar je predstavljalo 9% jugoslovanskega prebivalstva in skoraj 25% vseh zaposlenih (V Sloveniji je bil ta odstotek pol nižji, leta 1982 je imela 126 432 članov, največ v svoji zgodovini, leta 1988 pa že manj kot 110 000).⁵ S pomočjo partijske discipline so skušali doseči enotnost in disciplinirati neposlušne, kar pa je bilo glede na že doseženo federalizacijo ZKJ, veliko heterogenost v pogledih in odsotnost avtoritete, ki bi jo vsi poslušali, praktično nemogoče. Zato je že leta 1982 prišlo do poskusov, da bi samostojnost republiških organizacij omejili ali odpravili; taki poskusi so se nadaljevali tudi kasneje, vendar niso uspeli. Osrednji partijski organ je bil CK ZKJ v katerem je bilo okrog 120 delegatov iz republik in pokrajin. Predsedstvo CK ZKJ je imelo po tri člane iz vsake republike in dva iz avtonomne pokrajine (skupaj 22), po položaju je bil v njem še predstavnik organizacije ZK v JLA, ki je imela praktično enako moč kot republiške organizacije ZK. Predsedstvo sta vodila predsednik in sekretar z enoletnim mandatom, po določenem vrstnem redu republik in pokrajin. Na seje predsedstva so bili pri pomembnejših zadevah vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev centralnih komitejev. V prvi polovici osemdesetih let so konflikte v vrhu še zamolčevali pred javnostjo oz. jih pri poročanju zavijali v celofan, v drugi polovici osemdesetih, ko se je kriza stopnjevala pa je dolge seje

³ Raif Dizdarević: Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, Sarajevo 1999, str.23–28.

⁴ Na to npr. ilustrativno kaže naslednji dialog: France Popit: "Samo, tukaj je problem. Recimo, Vi ste rekli, da se uvažajo številne stvari. To je res, številne stvari se uvažajo, čeprav to ne bi bilo treba.. Pri nas vidim problem viskija. Pri nas je viski precej drag. Toda zato, ker je drag, sedaj ljudje odhajajo v Trst in pred nekaj dnevi sem bral, koliko milijard – zdi se mi da sedem ali osem – je bilo v Trstu porabljenih za nakup viskija. Kako to preprečiti? Samo z bolj realnim tečajem dinarja, ker potem ne bo interesa."

Predsednik Tito: "Zato sem tudi jaz zasovražil viski in ga sedaj ne pijem več."

France Popit: "To je sedaj postala moda."

Predsednik Tito: "To je postala moda, dobiš ga tudi v vaseh, v navadni gostilni. Mi dajemo ogromna sredstva za uvoz viskija." (Razgovor predsednika Tita z delegacijo SR Slovenije, Karadjordjevo, 24. decembra 1979, ARS-I, F49).

⁵ Enciklopedija Slovenije, 5 knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991, geslo Komunistična partija Jugoslavije; Zgodovina zveze komunistov Jugoslavije, Komunist, DZS, 1985.

CK ZKJ dostikrat neposredno prenašala televizija, kar je predstavljalo svojevrstno obliko pritiska na neposlušne.

V resnici je bilo protislovje med uradno proklamiranim socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu "*tudi po Titu Tito*"), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na proslavah, ter med realnim doživljanjem Jugoslavije velikansko, kar še zlasti velja za Slovenijo, kjer so mladinci začeli prvi rušiti dotlej nedotakljive jugoslovanske mite. Mednje so med drugim sodila tudi praznovanja, povezana z narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo ter življenjem in delom Josipa Broza – Tita, ki so se v povojnih desetletjih oblikovala v utečene rituale. 25. maj, Titov rojstni dan in z njim povezana Štafeta mladosti ("*simbol mladosti, dela in mišic*") je bil eden takih najbolj svetlih simbolov. Prvič je bila kritizirana leta 1983 zaradi "*svetniške ikonografije*" (Titove podobe is stiropora, ki se je na zaključni prireditvi kot svetnik prikazovala iz oblakov). Zgražanje v jugoslovanski javnosti je izzvalo protestno žaganje lesene štafete leta 1986 v Ljubljani, pravi vihar naslednje leto pa uradno izbrani plakat skupine Novi kolektivizem, v katerem so avtorji za predlogo vzeli nacistični plakat Richarda Kleina iz leta 1936 "*Tretji Reich-alegorija herojstva*". Dan mladosti se je sicer ohranil do konca Jugoslavije, vendar se zadnji dve leti ni več praznoval v klasični obliki.⁶

Tudi v strukturi in funkcioniranju jugoslovanske federacije se do druge polovice osemdesetih let ni spremenilo nič bistvenega. Na najvišjih državnih in partijskih funkcijah so v glavnem rotirali ljudje, ki so na oblast prišli po obračunu s t.i. partijskim "liberalizmom" v sedemdesetih letih (reformistično strujo v zvezi komunistov, v Sloveniji jo je predstavljal Stane Kavčič). Šlo je bodisi za preizkušene stare kadre iz revolucije, ki so bili že v zatonu svoje biološke moči (v prvi polovici osemdesetih let je po Jugoslaviji krožila šala o vodilnem politiku, ki je na letališču svojega spremljevalca vprašal: "*Ali mi od nekod prihajamo ali nekam gremo?*", bodisi politiki mlajše generacije, ki so se še pravi čas postavili na zmagovalno stran. Glavna težava je bilo navajanje na življenje brez Tita. V pomanjkanju avtoritete njegovega kova je bila politična elita prisiljena, da del odločitev prenese v institucije sistema, to je zvezno skupščino, zvezno vlado in predsedstvo SFRJ, ki pa na to niso bili pripravljeni in so pravila obnašanja šele morali oblikovati. Poleg tega je v zapletenem jugoslovanskem pravnem sistemu veljala precejšnja zmeda, poleg javne pa je od leta 1980 dalje (v Sloveniji do marca 1989) obstajala tudi tajna zakonodaja. Skupščina SFRJ je bila (na srečo zagovornikov samostojnosti republik) koncipirana tako, da brez konsenza ni bilo mogoče sprejeti nobene pomembne politične odločitve in je taka ostala do razpada Jugoslavije. Podobno je veljalo za zvezno ustavno sodišče in še nekatere institucije, katerih odločitve je bilo zaradi nedorečene ustave in dvoumne zakonodaje (s pravnimi "*smicalicami*") kot je to jezno označil dr. Borisav Jović) moč blokirati. Zvezna vlada se je dolgo omejevala zgolj na ekonomske probleme in se v politične odnose med republikami ni želela vpletati več kot je bilo nujno za sprejetje proračuna in uresničevanje ekonomske politike. Tudi vojsko je – kljub megalomanskim projektom, ki so najedali proračun – puščala v privilegiranem položaju, ki ji ga je ustvaril Tito. Šele zadnji predsednik vlade Ante Marković je pokazal tudi širše politične ambicije (na koncu tudi z neuspešnim poskusom, da bi formiral svojo vsejugoslovansko stranko in z ustanovitvijo zvezne televizije), vendar ni bil dorasel moči republik, zlasti ne Srbiji. Tako je na koncu ostalo le predsedstvo SFRJ, na katerem se je jugoslovanski sistem zaradi srbskih blokad (neizvolitev dr. Stipeta Mesića za predsednika P SFRJ) tudi dokončno razlomil. Po Titovi smrti so bila šele vzpostavljena pravila, po katerih naj bi

⁶ Več o tem glej: Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe, Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes, Modrijan, Ljubljana 1999, str.156 –159.

predsedstvo funkcioniralo. V predsedstvu je bil po en predstavnik iz vsake republike in avtonomne pokrajine, do sprejetja ustavnih amandmajev leta 1988 pa po položaju tudi predsednik predsedstva CK ZKJ vendar brez glasovalne pravice. Na seje so bili lahko vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev (ta praksa je z naraščanjem krize postala dokaj pogosta) ali drugi funkcionarji (največkrat predsednik vlade ali posamezni ministri, zlasti notranji in obrambni). Predsedstvo naj bi delalo po načelu kolektivnega odločanja in odgovornosti, z usklajevanjem svojih stališč. Imelo je Svet za ljudsko obrambo, ki je bil formalno posvetovalen organ, čeprav mu je pripisovalo veliko težo. Od leta 1983 dalje, s spremenjenim in dopolnjenim pravilnikom, je kot posvetovalni organ nastal tudi Svet za zaščito ustavne ureditve. Predsedstvo je o vprašanjih iz svoje pristojnosti odločalo z javnim glasovanjem in z navadno večino glasov svojih članov, z dvotretjinsko večino (ta člen se pogosto sploh ni upošteval) pa o začasnih ukrepih, o določanju virov sredstev za obrambo v izrednih okoliščinah, o določitvi predloga, da se začne postopek za spremembo ustave SFRJ, da se preloži izdaja zakona ali zadrži izvršitev predpisov ZIS, o določitvi predloga kandidata za predsednika zvezne vlade in o sprejetju poslovnika o delu predsedstva.⁷

Federalni center brez vsebine

Po Kardeljevi in Titovi smrti politikov z jugoslovansko karizmo ni bilo več in tudi sistem je bil koncipiran tako, da "čistih" federalnih funkcij, takih na katere bi lahko prišli ljudje neodvisno od volje republik, ni bilo več. To se je ne nazadnje kazalo skozi poseben odnos do Beograda kot glavnega mesta. Politiki iz večine republik (izjema je bila Črna Gora in deloma Makedonija) so delo v Beogradu jemali za "začasno", družine se večinoma niso selile z njimi, čez vikende in za praznike so odhajali domov, bivanje v svoji republiki pa potem še podaljšali za kakšen dan zaradi "konzultacij", sestankov in siceršnjega sodelovanja v domačem političnem življenju. Že od sedemdesetih let dalje Beograd ni bil resnični federalni center, v katerem bi živeli predstavniki vseh jugoslovanskih narodov, se družili in "delali" politiko na neformalnih srečanjih, kraj kjer bi politik preprosto moral biti, če bi se hotel obdržati v vrhu. To je veljalo le za srbske in črnogorske kadre, vsi drugi so imeli "bazo" od katere so bili politično odvisni po republikah in so temu ustrezno ravnali. Z vzponom nacionalizma v Srbiji je Beograd izgubil tudi tradicionalno gostoljubnost, postal je prostor nacionalističnih mitingov na katerih so vzklikali protialbanska in protislovenska gesla (novembra 1988 na t.i. mitingu Bratstva in enotnosti je predsednik zvezne borčevske organizacije Mihailo Švabić Slovence pošiljal v Gradec in Filadelfijo). Slovenski politik Franc Šetinc je septembra 1988 po odstopu s funkcije člana P CK ZKJ izjavil, da se v Beogradu ne počuti več varnega, podobne izjave so dajali tudi drugi slovenski politiki, kar je izzivalo burne reakcije. Strah je bil upravičen, saj so Šetinčevega naslednika Borisa Muževića pretepli beograjski policaji, kar je izzvalo ostre reakcije slovenskega vodstva,⁸ na vrhuncu jugoslovanske krize pa slovenski politiki niso bili prepričani, ali se bodo s konfliktnih sestankov v centru sploh lahko vrnili domov. To je imelo za posledico, da se je v pripravi na spremembo nove jugoslovanske ustave začela pojavljati zahteva po eksteritorialnosti Beograda in po prerazporeditvi zveznih funkcij po republikah.

⁷ Poslovník o delu Predsedstva Socialistične federativne republike Jugoslavije, Uradni list SFRJ št.6, leto XXXVII, Beograd 30. januarja 1981 in Uradni list št. 69, leto XXXIX, januar 1983.

⁸ Zapisnik 94 (razširjene) seje P CK ZK Slovenije, ki je bila 21. 8. 1989, ARS -1, fond seje P CK ZKS).

Gospodarska kriza

Po Titovi smrti je jugoslovansko gospodarstvo iz prikrite krize prešlo v odkrito in nena-dzorovano agonijo. S tiho opustitvijo gospodarske reforme leta 1971 so se v Jugoslaviji za petnajst let nehala prizadevanja za vpeljavo tržnega sistema. "Dogovorna ekonomija", kot so nekateri ekonomisti posmehljivo poimenovali sistem, po katerem naj bi se podjetja, razdeljena na t.i. temeljne organizacije združenega dela (tozde) in sestavljene organizacije združenega dela (sozde) med sabo dogovarjala, ne pa tekmovala, je krah doživela že konec sedemdesetih let. Tedaj je letna inflacija presegala dvajset odstotkov, vendar je jugoslovanska vlada z najemanjem tujih kreditov krizo prikrivala do Titove smrti. Zunanji kazalci krize v začetku osemdesetih let so bili devalvacija dinarja za 30 odstotkov (junija 1980), v naslednjih letih pa naraščajoča inflacija in pomanjkanje nekaterih osnovnih življenjskih artiklov, kot so olje, sladkor, moka, pralni prašek. Za osnovne življenjske artikle so oblasti uvedle bone. Vožnje z avtomobili so oblasti najprej omejile glede na registrsko številko po t.i. sistemu "par-nepar" (lastniki so se lahko vozili le na določene dneve, odvisno od tega, na katero številko se je končala registracija), potem pa so bili tudi za bencin uvedeni boni (vsak lastnik je dobil bone za mesečno določeno količino bencina). Najhujša je bila energetska kriza (uvoz nafte je v začetku osemdesetih let zadostoval le za dobrih 290 dni v letu), ljudje pa so prizadele tudi restrikcije pri uvozu, zlasti t.i. "luksuznega" blaga (kamor so med drugim sodili južno sadje, kava pa tudi uvožene alkoholne pijače, tuje revije in časopisi, kozmetika). Domišljija beograjskih birokratov ni poznala meja: ker so državljani po omenjene artikle pridno hodili v tujino, jih "švercali" čez mejo in zanje zapravljali devize, ki jih je obupno primanjkovalo, so uvedli t. i. depozit (plačilo takse) za prehod meje. Toda tudi državljani niso bili od muh, nekateri so inovativno namesto na državni račun depozit nakazovali na lasten račun, cariniki, ki jim je bilo pri prehodu meje treba pokazati položnico, pa seveda številke računa večinoma niso preverjali. Vpeljava depozita je sicer izzvala hude proteste, zlasti Slovenci, navajeni na odprto mejo, so ga razumeli kot omejevanje svobode.

Posledica krize je bilo naglo zmanjševanje standarda, v drugi polovici osemdesetih let je padel na raven iz šestdesetih. Že leta 1980 je stopnja zadolženosti jugoslovanske države presegala 40% deviznega priliva. Politiki krize niso priznali, govorili so o "*nakopičenih problemih v gospodarstvu*", o "*stabilizaciji*" ipd. Ustanovljena je bila t.i. Kraigherjeva komisija (po nekdanjem predsedniku P SFRJ Sergeju Kraigherju, ki jo je vodil). Sestavljalo jo je okrog 300 politikov in ekonomistov iz vse Jugoslavije, njena naloga je bila pokazati izhod iz krize.⁹ Beseda kriza se do srede osemdesetih let ni uporabljala. Šele leta 1985 je hrvaški ekonomist Branko Horvat v knjigi *Jugoslavensko društvo u krizi*, ki je izzvala burne reakcije, jasno napisal, da je "*politični sistem postal glavna ovira gospodarskega in družbenega razvoja*"¹⁰ (stanje so kot krizno v tem času sicer označevali že tudi nekateri slovenski in drugi ekonomisti in se hkrati zavzemali za uvedbo tržnega gospodarstva). Kraigherjeva komisija je v osnovi vztrajala pri temeljih gospodarskega sistema iz sedemdesetih let, zapisanih v ustavi (1974), zakonu o združenem delu (1976) in resolucijah 10. in 11. kongresa ZKJ (1978 in 1982) – zadnji je program ekonomske stabilizacije potrdil, čeprav so znotraj komisije nekateri ekonomisti v relativno odkritih razpravah o posameznih segmen-tih ekonomskega sistema opozarjali, da brez uvedbe tržnega sistema Jugoslavija gospodar-

⁹ Interventni zakoni, društveni dogovori, resolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije, Svetozar Marković, Beograd 1983.

¹⁰ Branko Horvat, *Jugoslavensko društvo u krizi*, Globus, Zagreb 1985.

ske krize ne bo mogla premagati. Del teh opozoril je na načelni ravni prišel tudi v petnajst ločenih dokumentov komisije, ki so postopoma izhajali v prvi polovici osemdesetih let (priporočila o vzpostavitvi trga, odpravi državne in partijske kontrole nad podjetji ter o prestrukturiranju gospodarstva). Jugoslovanske vlade so v osemdesetih letih krizo neuspešno poskušale reševati z zadolževanjem (še posebej v obdobju, ko je zvezno vlado vodil Črnogorec Veselin Djuranović, to je med 1977–1982). Zadolževanje je v celoti preseгло dvajset milijard dolarjev. Sledila mu je socializacija dolgov (sklep o tem je sprejela zvezna skupščina julija 1983). Upanje, da bo krizo moč rešiti s političnimi ukrepi, to je predvsem z uporabo tečajne in obrestne politike ter politike zategovanja pasu, se ni uresničilo. Nova predsednica vlade, Hrvatica Milka Planinc je v letih 1982–1986 z odločno politiko hotela narediti red, vendar je bila prešibka in je ves čas morala popuščati silovitim socialnim pritiskom in interesom posameznih republik. Naslednjega predsednika zvezne vlade, Bosanca (hrvaškega rodu) Branka Mikulića, ki je vladal le dve leti (1986 – 1988) je Mednarodni monetarni sklad prisilil, da je opuščal nadzor nad cenami, omejeval plače in kredite ter zniževal stroške javnega sektorja (t.i. politika “*treh nominalnih sider*”). Mikulić je bil preizkušen politik iz mlajše Titove garniture, uveljavil se je z organizacijo olimpijskih iger v Sarajevu leta 1982, vendar mu kapitalizem ni preveč dišal, razen tega pa je kot človek iz nerazvite republike precej upošteval interese nerazvitih. Intimno je pritiske Mednarodnega monetarnega sklada tudi imel za vmešavanje v jugoslovanske notranje zadeve. Z Mednarodnim monetarnim skladom se je zaradi nezmožnosti vračanja dolgov Jugoslavija začela pogajati že jeseni 1982, prvi sporazum o odlogu dolgov in najetju novih posojil pa je bil sklenjen poleti 1983.

Obsežna gradiva slovenskega izvršnega sveta v osemdesetih letih,¹¹ to je v mandatu Janeza Zemljariča (1980–1984) in nato Dušana Šinigoja (1984–1990) kažejo, da se je izvršni svet ukvarjal predvsem z usmerjanjem slovenskega gospodarstva na zahod “za vsako ceno”, z zagotavljanjem osnovnih življenjskih artiklov in njihovim razdeljevanjem, s preprečevanjem odlivanja deviz v tujino, z zagotavljanjem sredstev za odplačevanje dolgov, z obupnim administriranjem, zaradi katerega so bila vsa osemdeseta leta letala v Beograd polna gospodarstvenikov, ki so tja letali po razna dovoljenja, in z neuspešnimi poskusi zaščite slovenskega gospodarstva pred neizmerno požrešnostjo zvezne blagajne (sprva je to zadevalo pomoč pri raznih katastrofah, organizacijo dragih mednarodnih športnih prireditel in druge neproračunske postavke, postopoma pa tudi sredstva za nerazvite, financiranje JLA in druge proračunske postavke).¹² Zemljaričeva vlada se je morala na slovenski ravni soočiti tudi z naftno in dolžniško krizo, Šinigoju pa je sicer uspelo povečati obseg zunanjetrgovinske menjave a tudi deficit.¹³ Kljub krizi pa se nobeni od obeh vlad (razen deloma Šinigojevi v zadnjem obdobju) – kar je bilo presenetljivo – ni bilo treba soočiti z organiziranim sindikalnim odporom.¹⁴ Še v prvi polovici osemdesetih let je bilo število kratkotrajnih stavk (običajno imenovanih prekinitve dela) nižje kot v sedemdesetih letih.

¹¹ Zapisniki sej izvršnega sveta SRS in RS 1980–1992; seje skupščine SRS in RS 1980–1992.

¹² Pročilo o glavnih smereh delovanja izvršnega sveta v mandatnem obdobju 1986 – 1990, 5. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije (dalje Arhiv vlade). Objavljeno v knjigi *Od kapitalizma do kapitalizma*. Izbrane misli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju, uredili Neven Borak, Žarko Lazarević in Jože Prinčič, Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, str. 549–563 (dalje: *Od kapitalizma do kapitalizma*).

¹³ Franci Križanič, “Gospodarska uspešnost slovenskih vlad”, v knjigi *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju* (ur. Neven Borak in Žarko Lazarević), Cankarjeva založba, Ljubljana 1996, str. 46 (dalje: *Prevrati in slovensko gospodarstvo*).

¹⁴ Statistične podatke o številu stavk glej v Božo Repe, *Slovenska gospodarska politika v osemdesetih letih in v času osamosvajanja* Neven Borak, Žarko Lazarević: *Gospodarske krize in Slovenci*, Inštitut za Novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999 str.194 (dalje: *Gospodarske krize in Slovenci*).

Zakon o združenem delu sploh ni predvideval, kako naj se konflikti rešujejo. Šele leta 1987 so bila oblikovana stavkovna pravila in začele so se razprave o dopolnilu zakona in konec osemdesetih let postopno tudi sindikalni pluralizem.

Rušenje ustavne ureditve

Mednacionalno in politično ravnovesje v federaciji je bilo po Titovi smrti krhko. Centralistični pritisk se je večal, slovenska uradna politika pa ga je skušala obdržati tako, da je po korakih popuščala. Začeli so se sistematični poskusi, da bi spremenili jugoslovansko ustavno ureditev. Ustavni razvoj v socialistični Jugoslaviji je bil sicer izredno dinamičen: prva povojna ustava po sovjetskem vzoru je bila sprejeta leta 1946, na njeni osnovi pa leta 1947 tudi prva slovenska ustava v vsej zgodovini sploh; ustavni zakon leta 1953, ustava leta 1963, amandmaji nanjo leta 1967, 1968 in 1971, nova ustava leta 1974. Vsakokratna ustava je bila izraz trenutnih razmer in zato bolj politično-programski kot ustavni akt. Ustava iz leta 1974, ki je pomenila višek jugoslovanskega federalizma, je bila nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo, zvezno ustavo je nekako izenačevala z republiškimi in ji ni dajala absolutnega primata. Po drugi strani pa – čeprav je republikam dajala veliko pravic – ni v celoti izhajala iz načela izvirne suverenosti republik in Jugoslavije ni definirala kot zveze držav (konfederacije) pač pa še naprej kot zvezno državo (federacijo). Ustava je (tako kot sicer vse povojne ustave) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Ni pa definirala, kako naj bi pravico narodi oz. republike uresničili. Tudi sicer so si bila pravna mnenja o tej pravici različna: del pravnikov je menil, da je enkratna in nepovnljiva (nekako tako kot devišstvo) in da je bila z opredelitvijo za socialistično Jugoslavijo izčrpana, drugi del je zagovarjal njeno stalnost in neodtujljivost. Sistem, vzpostavljen na ustavi iz leta 1974 je lahko funkcioniral le, dokler so obstajali trije najmočnejši varovalni mehanizmi: enotna zveza komunistov, ki je delovala po načelu demokratičnega centralizma in s svojo vodilno vlogo to načelo tudi prenašala širše na družbo, enotna armada in Tito kot najvišja avtoriteta, hkratni poveljnik vojske, predsednik države in predsednik zveze komunistov.

Dokler je bil Tito živ neposrednih napadov na ustavo ni bilo, čeprav je bil že v sedemdesetih letih sklenjen tihi dogovor med delom srbske politike in vojsko, da je treba ustavo zrušiti.¹⁵ Titova smrt je ponudila dolgo pričakovano priložnost za spremembo sistema. Ta proces pa je terjal svoj čas, zlasti v Srbiji, kjer je potekal zagrizen boj med raznimi frakcijami, institucionalno pa tudi med predsedstvom republike (to je že leta 1977 z izdelavo t.i. "*Plave knjige*" hotelo odpreti vprašanje obeh pokrajin, in med srbskim partijskim vod-

¹⁵ Vojska se, dokler je bil Tito živ (razen na področju obrambe) ni neposredno izpostavljala, potihem pa je ustavi nasprotovala in je podpirala srbska prizadevanja za njeno spremembo, saj je v "Kardeljevem konceptu federacije" videla začetek razpada Jugoslavije (glej Veljko Kadijević, *Moje videnje raspada*, Politika, Beograd 1993, str. 65). Draža Marković, tedaj vodilni srbski politik je vprašanje položaja obeh avtonomnih pokrajin s soglasjem P SR Srbije načel že leta 1976, vendar je stvar ostala na ravni razlage, ne pa spreminjanja ustave. V predsedstvu SR Srbije so nato izdelali elaborat (omenjeno "Plavo knjigo") o odnosih med pokrajinama in Srbijo kot republiko. Cilj je bil preprečiti krepitev položaja avtonomnih pokrajin. Srbsko partijsko vodstvo z dr. Ivanom Stambolićem na čelu se s takim pristopom ni strinjalo, izhajalo je s stališča, da je treba odnose v Srbiji reševati z dogovarjanjem, konzultacijami in skupnimi akcijami, ne pa z zmanjševanjem pravic pokrajin (čeprav tudi Stambolić – ki je leta 1987 izgubil frakcijski boj z Miloševićem – ni veljal za demokratičnega politika). Tako stališče je sprejel tudi kongres ZK Srbije leta 1978 (Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, Globus, Zagreb 1985, str. str. 79–94 (dalje Jugoslavija poslije Tita), Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, Beograd 1995, str. 75–93).

stvom, ki je do demonstracij na Kosovu 1981 temu nasprotovalo, izhajajoč iz prepričanja, da se je mogoče z Albanci na Kosovu dogovoriti). V začetku osemdesetih let je posebna komisija CK ZKJ preučevala odnose v Srbiji. Vodil jo je Milan Kučan. Ker je prišla do zaključka, da je Srbija zaradi pokrajin res v neenakopravnem položaju z drugimi republikami, so Kučanu politični nasprotniki, zlasti France Popit kasneje očitali, da so se s takim stališčem *“odprla vrata velikosrbskemu in Miloševićevemu nacionalizmu.”*¹⁶ V resnici je komisija kaj malo vplivala na razmere v Srbiji, pa tudi razprave so šle – podobno kot pri delu srbskega vodstva – v smeri iskanja rešitev znotraj obstoječe ureditve in iskanja dialoga z Albanci. Vprašanje ustave v drugih republikah sicer ni bilo tako izpostavljeno kot v Srbiji, toda v večini so v prvi polovici osemdesetih let prav tako potekali boji za oblast med političnimi elitami, od njihovega izida pa je bil v marsičem odvisen razplet jugoslovanske krize. Sestavni del boja za oblast je bil tudi proces notranje homogenizacije na nacionalni osnovi

Nezadovoljstvo z ustavo je imelo za posledico, da je že novembra 1979 Zvezni zbor skupščine SFRJ po predhodnem soglasju skupščin republik in pokrajin na predlog predsedstva SFRJ sprejel sklep o spremembi ustave. Amandmaji so sprva zadevali le vprašanje mandatov za razne funkcije na zvezni ravni in po republikah, ki so bili različno urejeni in naj bi jih poenotili. Namen sprememb (zlasti pri mlajši generaciji politikov) naj bi bil tudi v tem, da bi okrepili kolektivno vodenje, zmanjšali trajanje mandatov in s tem omejili politično moč vodilne garniture, ki je bila tako v zveznih organih kot v republikah na oblasti že od začetka sedemdesetih let (kar pa se do srede osemdesetih let ni uresničilo). Razprave so namreč že potekale v senci Titove bolezni in tihega pripravljanja na posttitovsko obdobje. Ker pa je še med razpravo prišlo do Titove smrti, je bilo treba zaradi njegovega ustavno določenega položaja spremeniti nekatera določila. Te spremembe niso bistveno posegle niti v temelje jugoslovanskega niti v temelje slovenskega sistema. Obstajali pa so poskusi, da bi ob vprašanju zveznih ustavnih sprememb rešili tudi vprašanje Srbije, ki je zastopala tezo, da ni konstituirana kot država.

Ker zagovorniki centralizma niso uspeli z ustavnimi spremembami, so na 12. kongresu ZKJ leta 1982 predlagali, naj bi, podobno kot gospodarsko področje (Dolgoročni program ekonomske stabilizacije), analizirali tudi delovanje političnega sistema. Kljub naraščajoči krizi pa so šele leta 1983 v Zveznem svetu za vprašanja družbene ureditve začeli delati t.i. Kritično analizo funkcioniranja političnega sistema. Jeseni 1984 so bile sprejete osnovne usmeritve, do spomladi 1985 pa izdelani dokumenti, ki so šli v javno razpravo. Pisci kritične analize so vzrok za krizo videli v deformacijah sistema, ne pa v sistemu samem in zato je bila temeljna ugotovitev, da ni podlage za spreminjanje temeljev sistema, kakršen je zapisan v ustavi iz leta 1974. Takemu stališču je bila naklonjena tudi uradno organizirana javna razprava skozi SZDL, ki je v Sloveniji kritično analizo podprla in potrdila temeljno izhodišče. Neuradna razprava, ki se je odvijala skozi številne publikacije (po grobih ocenah je bilo o jugoslovanskem političnem sistemu v času razprave napisanih več kot petdeset knjig), časopisne polemike, strokovne članke, televizijske in radijske oddaje, na raznih okroglih mizah in posvetovanjih, je šla v dve osnovni smeri z različnimi predznaki. Po eni strani je bil zlasti na udaru jugoslovanski (kon)federalizem, v katerem so zagovorniki ponovne centralizacije Jugoslavije videli glavnega krivca za jugoslovansko krizo. Nasprotniki teh tez so se zavzemali za še večjo samostojnost republik. Druga smer je zlasti kritizirala utopičnost sistema in se po eni inačici zavzemala za vračanje na državni socializem, po drugi pa za uvajanje

¹⁶ Pričevanje Franceta Popita za TV Slovenijo, objavljeno v Ljerka Bizilj, Nace Bizilj, Novinarski arhivi, Agora, Ljubljana 1996, str. 145 (dalje: Bizilj, Novinarski arhivi).

klasičnega meščanskega sistema.¹⁷ Jasno in z vedno večjimi pritiski, vendar pa iz različnih izhodišč, se je postavljala zahteva po reviziji ustave iz leta 1974. Pred temi pritiski je nazadnje popustilo tudi zvezno vodstvo, pri čemer je bil glavni argument, da ekonomskega sistema ni mogoče spremeniti brez spremembe ustave. Predsedstvo SFRJ je 12.11. 1986 sprejelo načrt predloga za spremembe ustave, z njim pa so se nato strinjala vsa republiška vodstva, pri čemer pa je slovensko predsedstvo (enako tudi skupščina in SZDL) vztrajalo, da naj bi obravnavali le tista vprašanja, o katerih je že bilo doseženo soglasje Zveznega družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve.¹⁸ Slovensko vodstvo je vedelo, da so v predlogu tudi točke na katere ne more pristati, kot npr. financiranje JLA, zoževanje vprašanj, o katerih naj bi se s konsenzom odločalo v zboru republik in pokrajin, predlog za spremembo načina volitev predsedstva SFRJ, spreminjanje položaja avtonomnih pokrajin – tudi kot izhodišča za spreminjanje položaja republik –, zahteve, da se v pristojnost federacije vključi tudi vzgojo in izobraževanje in še nekatera. Kljub temu pa je na postopek za spremembe pristalo. Izhajalo je iz nujnosti sprememb na ekonomskem področju, ki jih po mnenju zvezne vlade ni bilo mogoče izpeljati brez spremembe ustave, potem iz bojazni, da bo izpostavljeno koncentriranemu pritisku iz cele Jugoslavije, ker blokira spremembe, in ne nazadnje zato, ker je računalo, da bo mogoče v dolgotrajnih usklajevanjih in ob upoštevanju pravila konsenzualnega sprejemanja amandmajev marsikaj od predlaganega ublažiti ali zavrniti. Zvezni zbor je tako predlog predsedstva sprejel 11. februarja 1987 in ga poslal v presojo republiškimi skupščinam, ki naj bi o njem svoje stališče povedale do 20. marca 1987. Razprava o amandmajih je v Sloveniji spodbudila nastanek in organiziranje ustavne opozicije, kar je bilo eno od ključnih dejanj v drugi polovici osemdesetih let.

Sovraštva in zavezništva

Slovenska politika je bila do konca osemdesetih let v Beogradu največkrat nemočna, saj ni imela zaveznikov. Hrvaški politiki so s slovenskimi potihem simpatizirali, na sejah pa molčali. Hrvaški molk so šele leta 1988 prekinili nekateri časopisi, zlasti zagrebški tednik *Danas*, ki je začel kritizirati srbski nacionalizem in Miloševićev mitingaški pohod na oblast. Previdno in zadržano jugoslovansko noto mu je nato sledil tudi *Vjesnik*. Vzrok so bile Miloševićeve izjave, da bo Srbija država kot vse druge ali pa je ne bo, poskusi organiziranja mitingov v Kninu in zahteve po ustanovitvi avtonomnih pokrajin na Hrvaškem, kot začetne faze združitve vseh Srbov v eni državi. Tedaj so se na isti strani začeli oglašati tako upokojeni politiki, ki so v sedemdesetih letih obračunali z množičnim gibanjem, kot njegovi privrženci (slednji so za povod izrabili definicijo jezika v hrvaški ustavi in – podobno kot konec šestdesetih let – zahtevali, da naj bi bil kot uradni jezik označen samo hrvaški, ne pa tudi srbski jezik). Nekdanji "maspokovci" so začeli naglo pridobivati politični vpliv. Konflikti med uradno srbsko in hrvaško politiko so bili sicer že sredi osemdesetih let, vendar omejeni predvsem na gospodarska vprašanja.

V prvi polovici osemdesetih let so še prevladovali voditelji, ki si jugoslovanstva niso znali predstavljati drugače kot v slogu Titovega gesla o bratstvu in enotnosti. Izhajali so iz

¹⁷ Poročilo o javni razpravi o "kritični analizi delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja" v SR Sloveniji, Informacije RK SZDL Slovenije, Ljubljana 20. maja 1986.

¹⁸ Nacrt predloga, da se pristupi promenama u ustavu SFRJ, Beograd, 12.11. 1986, predsedstvo SFRJ, Arhiv predsedstva Republike Slovenije (dalje APRS); Mnenje predsedstva Socialistične Republike Slovenije k osnutku predloga predsedstva SFRJ, da začne postopek za spremembo ustave SFRJ, APRS.

prepričanja, da so dezintegracijski procesi tako razbili Jugoslavijo, da je ta na robu prepada, rešitev pa je možna le z okrepljeno enotnostjo, najprej zveze komunistov, nato vseh drugih političnih subjektov

Šele od 17. seje CK ZKJ 17. oktobra 1988 so se postopoma tudi javno začela oblikovati zavezništva, v katerih so do izraza prihajali tudi nacionalni interesi. Na 17. seji naj bi z glasovanjem preverili, koliko zaupanja še uživa zvezni partijski vrh, na predlog predsednika P CK ZKJ Stipeta Šuvarja, naj bi glasovali tudi o zaupnici republiških predsednikov, vendar predlog ni dobil podpore (kalkulacija je bila, naj dovolj glasov ne bi dobila Milošević in Kučan, kar naj bi v zveznem vrhu utrdilo "jugoslovansko" usmeritev). Šuvar, ki je v prejšnjih letih vneto podpiral Miloševića in njegov pohod na oblast (zmotno misleč, da Milošević ni nacionalist in da je usmerjen izrazito projugoslovansko), je že nekaj dni pred sejo, v času razmaha mitingaške politike in zamenjave vojvodinskega vodstva, ostro napadel srbsko vodstvo, češ, da je zapustilo Titovo pot bratstva in enotnost. Na glasovanju o zaupnici v predsedstvu CK ZKJ ni dobil podpore samo Dušan Čkrebic, srbski predstavnik in Miloševićev privrženec. Ta je nato odstopil, vendar je – po Miloševićevem stališču, da o zaupnici članom predsedstva lahko glasuje samo njihova baza (torej v tem primeru srbski komunisti) – mesec dni kasneje odstop umaknil, ker mu je podporo izglasoval CK ZK Srbije. Seja je medijsko ostala zapažena po dveh dogodkih: slovenski član CK ZKJ Vinko Hafner (pripadnik "trdega" jedra slovenskih komunistov in prepričan Jugoslovan) je med svojim govorom Miloševiću zažugal s prstom in izrekel stavek: "*Tovariš Milošević, dobro razmisli o tem, kakšno pot si ubral.*" Dr. Vasil Tupurkovski, ambiciozni makedonski politik mlajšega rodu in vnet Miloševićev privrženec, znan po močni postavi in nekonvencionalnem oblačenju (nikoli ni nosil kravate, pač pa majice ali puloverje in sandale, pogosto tudi kratke hlače) je po glasovanju izjavil: "*Bojim se, da je ena republika izgubila, zmagala pa neprincipialna koalicija.*" Sintagma o neprincipialni koaliciji je potem postala osrednji očitek na račun vseh republik, ki so nasprotovale ponovni centralizaciji Jugoslavije in velikosrbstvu.

Dejansko v času 17. seje in še dolgo po njej take koalicije ni bilo, glasovanje je bilo bolj splet okoliščin in trenutnega prepričanja posameznih članov CK ZKJ. Miloševića so tedaj podpirali Makedonci pod vodstvom Milana Pančevskega (zaradi bojazni pred svojimi Albanci in njihovimi zahtevami), Črnogorci pod vodstvom Vidoja Žarkovića (kasneje je Milošević Žarkovića in njegovo ekipo brez kakršnekoli sentimentalnosti zrušil in na vodilna mesta povzdignil "*lepa in pametna*" Miodraga Bulatovića in Milovana Đukanovića). Tudi pri Bosancih ni bilo videti, da bi se zavedali posledic njegove politike za Bosno, pa tudi če se, zaradi težav doma v federaciji niso upali izpostavljati. Bosanski vrh je bil najprej blokiran z afero Agrokomerc, ki je izbruhnila septembra leta 1987 (podjetje, ki ga je vodil Fikret Abdić je izdajalo nepokrite menice in povzročilo milijardno škodo zlasti bankam, med njimi tudi Ljubljanski banki). Afera je odnesla najvplivnejšo muslimansko družino – Pozderce, dotaknila pa se je tudi Branka Mikulića, čeprav se je ta uspel obdržati (Hamdija Pozderac je bil član zveznega predsedstva in predsednik komisije, ki je pripravljala ustavne spremembe, njegov odstop pa je imel pomembne posledice tako za delo komisije kot predsedstva, v katerem ga je nasledil brezbarvni Raif Dizdarević). Sledila je še t.i. afera Neum (dodeljevanje ugodnih kreditov bosanskim politikom za gradnjo vil v obmorskem mestecu Neum), ki jo je načrtovano razkrila Politika.

Potem, ko je bil z zmago velikosrbske usmeritve leta 1987 razrešen notranjepolitični spopad v Srbiji, se je začel tudi srbsko – slovenski konflikt, ki je bil hkrati spopad za naravo jugoslovanske federacije (enakopravna skupnost narodov ali Srboslavija) in soočenje dveh razvojnih modelov: moderne, pluralistične, odprte družbe, ki naj se čim prej vključi v evropske integracijske procese ali pa patriarhalne in egalitaristične, na t.i. "*modernem socializ-*

mu” temelječe skupnosti, ki se ne bo priklanjala “diktatu” zahoda in “hlapčevsko” prosila, da jo sprejme medse. V letih 1987 – 1990 je bil – prvič v zgodovini jugoslovanske države od leta 1918 dalje – ključen srbsko slovenski konflikt in ne srbsko – hrvaški (v katerem je v prejšnjih zgodovinskih obdobjih običajno Slovenija igrala “jeziček na tehtnici”). To ni bil konflikt dveh nacionalizmov – kot so to tedaj večinoma prikazovali politiki in mediji na zahodu – pač pa konflikt omenjenih razvojnih modelov. “Menim, da je odmik Srbije od temeljev enakopravnosti, demokracije in strpnosti glavni vzrok razpada Jugoslavije”, je po njenem razpadu zapisal dolgoletni (pri jugoslovanskih socialističnih oblasteh tudi močno osovraženi) opazovalec in analitik jugoslovanske družbe Viktor Meier.¹⁹

Hudournik družbene kritike

Kljub zavestnemu prizadevanju jugoslovanske politične nomenklature, da se v funkcioniranju sistema – razen kozmetičnih sprememb in nujnih ukrepov, s katerimi bi izšli iz gospodarske krize – ničesar ne spremeni in da ZKJ obdrži dominantno politično vlogo v sistemu, pa ni bilo mogoče preprečiti silovitega pritiska t.i. družbene kritike. Ta se je predvsem iz kulturnih, publicističnih in znanstvenih vrst začela pojavljati že v letu Titove smrti in je potem sredi osemdesetih let skokovito narasla.²⁰ V prvem obdobju med letoma 1981 in 1983 so bile v ospredju obravnave predvsem t.i. tabu ali enostransko prikazovane teme iz preteklosti: državljanska vojna (četništvo, ustaštvo), prevzem oblasti s strani komunistične partije, (informburo, Goli otok). O teh temah je nastalo na desetine literarnih del, gledaliških in filmskih stvaritev, spominskih zapisov, pa tudi socioloških, filozofskih in zgodovinskih del, o katerih so potem razpravljali po časopisih. Zelo hitro je tarča kritike in tudi posmeha postal Tito. Leta 1981 je izšla zbirka pesmi Gojka Djoga “Vunena vremena” v kateri je pesnik posmehljivo aludiral na Tita, bil nato obsojen na leto dni zapora, v Beogradu pa je društvo književnikov ustanovilo Odbor ta zaščito umetniške svobode, ki je organiziral serijo protestnih večerov poezije v njegovo podporo. Kritika se je prenesla na sistem, kakršnega sta vzpostavila Tito in komunistična partija. Sistem je po mnenju kritikov v osnovi ostal boljševiški, oblast pa je zaradi tega nelegitimna. Med deli, ki so razgibala tedanjo jugoslovansko javnost in tudi vplivala na preoblikovanje odnosa do preteklosti, do Jugoslavije, do drugih narodov in do oblasti, so bile tudi knjige Vojislava Koštunice in Koste Čavoškega Stranački pluralizam ili monizam iz leta 1983, ki obravnava povojni prevzem oblasti; Dobrice Ćosića Stvarno i moguće iz istega leta (temeljna misel Ćosićeve knjige je bila teza, da Srbi dobivajo v vojni in izgubljajo v miru, v Srbiji pa so knjigo razumeli kot poziv, da srbski intelektualci in kulturniki prevzamejo odgovornost za nacionalni srbski preporod). Tudi drama Jovana Radulovića Golubnjača, ki je obravnavala odnose med Srbi in Hrvati v Dalmatinski Zagori, je močno razdelila jugoslovansko javnost. Verjetno najodmevnejše literarno delo prve polovice osemdesetih let pa je bila (vsaj v Srbiji) knjiga Danka Popovića z naslovom Knjiga o Milutinu iz leta 1985. Razprodana je bila v tednu dni, sledilo pa je še trinajst izdaj. Popović je v knjigi za srbske sovražnike

¹⁹ Viktor Meier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1996, str.12.

²⁰ O tem glej: Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, str. 178–215, isti avtor, Hrvatska moderna povijest, Golden marketing, Zagreb 1999, str. 696–714; Božo Repe, Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala, Zgodovina za vse, III/1, 1986, str. 69–78.

proglasil ne samo Hrvate (kar je bila pogosta teza), pač pa tudi Slovence. Srbi so po Popoviću osvobodili oboje, v zameno pa so dobili Jugoslavijo v kateri so nacionalno razbiti in ekonomsko izkoriščani.

Največja centra kritik sta bila Beograd in Ljubljana, pri čemer so se oblasti v Ljubljani izogibale represivnim ukrepom in so skušale kritike utišati s t.i. administrativnimi ukrepi, to je z zaplembami posameznih številčk revij, prepovedmi objave posameznih knjig, menjavami v uredništvih, organizacijo razprav v SZDL ali marksističnih centrih na katerih so posamezna dela kritizirali. V Beogradu je bila neodvisnost tiska v začetku osemdesetih let zelo visoka, kar se je odražalo tudi v visoki kvaliteti časopisov in revij, potem pa so jo začeli omejevati. Ambivalenten je bil tudi odnos do kulturnih in drugih ustvarjalcev, ki so dela lahko izdajali, vendar s strahom, da bodo sodno preganjani, če bo oblast ocenila, da so prestopili mejo. Med najostrejšimi kritiki režima so bili nekdanji praksisovci (Ljubo Tadić, Mihajlo Marković in drugi), ki pa so kmalu zatem – razen redkih izjem – postali srbski nacionalisti in privrženici Miloševićeve politike. Reakcije beograjskih in zveznih oblasti so bile ostre zlasti do poskusov organiziranega političnega združevanja, kar se je izrazilo npr. v procesu proti šesterici intelektualcev v Beogradu.

Kot ideološko najbolj ortodoksna centra sta se v osemdesetih letih izkazala zlasti Sarajevo in Zagreb, kjer je prišlo do vrste sojenj znanim intelektualcem, ki so se zavzemali za demokratizacijo sistema, največkrat pa je šlo za izražanje nacionalnih (tudi nacionalističnih) in verskih zahtev (tako sta bila npr. v Sarajevu obsojena tudi Alija Izetbegović in Vojislav Šešelji). Na Hrvaškem kritičnega pisanja na kulturnem področju do srede osemdesetih let praktično ni bilo, oblasti pa so takoj, ko so ocenile, da se kaj takega začneja, reagirale (med obsojenimi se je tako npr. znašel Franjo Tuđman). Mir so hoteli zagotoviti tudi s kadrovskimi menjavami v medijih (npr. v najbolj znanem tedniku Danas). Uradna politika je na Hrvaškem tudi ostro nastopala proti katoliški cerkvi, ki se je zato konec osemdesetih let tudi bistveno močneje angažirala v boju proti oblastem kot katoliška cerkev v Sloveniji (kjer sta oblast in cerkev sklenila neke vrste tihi dogovor o "delitvi" interesnih sfer). Po drugi strani pa je prav vrsta zagrebških intelektualcev v odmevnih delih analizirala jugoslovansko krizo in zanjo ponujala rešitve, čeprav še na robu tistega, kar se je oblastem zdelo sprejemljivo (npr. Josip Županov, Jovan Mirić, Branko Horvat). Na posvetovanju sociologov v Portorožu novembra 1983, so nekateri od omenjenih družboslovcev zahtevali spremembo sistema in ne zgolj korekcije obstoječe ureditve. Politolog Dušan Bilandžić, sam pripadnik tovrstne usmeritve, je sredi osemdesetih let ugotovil, da *"večina intelektualcev stoji na pozicijah demokratičnega samoupravnega socializma in se bori tako proti dogmatski in stalinistični misli in praksi, kot tudi proti oživiljanju desničarskih meščanskih tendenc."*²¹

Kritični intelektualci, zbrani okrog raznih revij ali v društvih iz raznih jugoslovanskih sredin so se v prvi polovici osemdesetih let, ko je bil še v ospredju boj za demokratizacijo družbe, večkrat interesno povezali in skupaj nastopili proti komunističnim oblastem. To se je izražalo skozi razne okrogle mize in posvetovanja ter objavo kritičnih prispevkov v raznih revijah. Solidarnost so intelektualci iz raznih sredin izražali zlasti pri vprašanjih svobode izražanja in se zavzemali za tiste, ki so bili obsojeni zaradi svojega pisanja ali javnega izražanja stališč (tako so se npr. slovenski intelektualci iz načelnih razlogov zavzemali celo za nacionalista in šovinista ter kasnejšega četniškega vodjo in predsednika Srbske radikalne stranke dr. Vojislava Šešlja). Vendar je ta solidarnost sredi osemdesetih let dokončno izginila, začela so prevladovati nacionalna čustva in intelektualne skupine iz posameznih

²¹ Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, str. 187.

republik oz. nacionalnih sredin so se začele obračati ena proti drugi, potihem ali na glas pa so pri tem imele podporo tudi republiških oblastnih nomenklatur. To velja tudi za slovenske in srbske intelektualce, ki so imeli več let zelo pristržne stike tudi na osebni ravni, čeprav je pri Slovencih na osnovi izkušenj iz šestdesetih let vedno obstajala tudi previdnost. Po začetni solidarnosti in medsebojnem podpiranju proti oblasti v začetku osemdesetih let, je do prvega večjega konflikta prišlo leta 1983 zaradi skupnih programskih jeder v šolstvu. Kljub temu so se stiki nadaljevali, med pomembnejša srečanja pa sodi srečanje med slovenskimi in srbskimi intelektualci 14. novembra 1984 v gostilni Mrak v Ljubljani, kjer pa so se – ob sicer skupni ugotovitvi, *“da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec”* – sprli ob vprašanju pravice do samoodločbe in s tem osamosvojitve (ki je bilo tedaj mišljeno kot konfederativni status Slovenije v Jugoslaviji).²² Novorevijaški krog je srbskim intelektualcem ponudil posebno številko Nove revije, da bi v njej izrazili svoja stališča, vendar ti tega niso storili. Čosić je v zvezi s sestankom leto dni kasneje, 23. novembra 1985 v pismu Niku Grafenauerju izrazil svoje občudovanje jasnosti in čvrstosti slovenskih pogledov, vendar tudi začudenje nad njihovim *“podcenjevanjem in nerazumevanjem objektivnih preprek in pogojnosti uresničevanja optimalne avtonomije Slovenije.”* Slovenska prizadevanja je imel za tvegan in neuresničljiv cilj. Hkrati pa je zapisal, da Srbi svojega stališča do *“nacionalnega jugoslovanskega vprašanja”* in razumevanje *“demokratskega socializma v sodobni civilizaciji”* (nacionalnega programa) še nimajo in da bo trajalo še veliko časa, preden ga bodo dobili.²³ Čosić je bil v pismu neiskren in je prikrival dejstvo, da je predsedstvo Srbske akademije znanosti in umetnosti že pol leta prej, 23. maja 1985 ustanovilo šestnajstčlansko komisijo, katere naloga je bila priprava memoranduma o družbenih razmerah v državi, še posebej v Srbiji. Komisijo je vodil Dušan Kanazir, predsednik SAZU, pripravo memoranduma pa podpredsednik SAZU Antonije Isaković (pisatelj, ki si je slavo pridobil s knjigama o Golem otoku – Tren I in Tren II). Po tem, ko je memorandum postal znan v javnosti, je Dobrica Čosić novembra 1986 napisal še eno, 27. strani dolgo pismo Spomenki Hribar, v katerem je obravnaval različnost slovenskih in srbskih pogledov ter ocenjeval, da je bil *“verjetno prvi srbski komunist, ki je dojel, da vi Slovenci niste za jugoslovanstvo, da ste za svojo samostojno nacionalno državo v okviru Jugoslavije, pod točno določenimi političnimi pogoji.”*²⁴

Po sestanku v Mraku so se začele tudi javne polemike med slovenskimi in srbskimi intelektualci (npr. med Ruplom in Ljubomirom Tadićem po objavi intervjuja z Ruplom v Dugi decembra 1986 ali med Čosićem in Kermaunerjem v Pismih srbskemu prijatelju), čeprav začetek sistematičnega napadanja Slovenije in nato srbsko – slovenske medijske vojne, ki je trajala do

²² Sestanka so se udeležili Dobrica Čosić, Mihajlo Marković in Ljubomir Tadić s srbske strani ter Spomenka Hribar, Tine Hribar, Marjan Rožanc, Milan Apih, Ivan Urbančič in Taras Kermauner s slovenske strani. Srečanje, ki naj bi bilo tajno, je spremljala in posnela tudi slovenska Služba državne varnosti, vendar naj bi po zagotovilih Srečka Brišarja, vodje arhiva Sove posnetek ne obstajal več. Nekateri udeleženci, npr. Tine Hribar sestanek ocenjujejo kot zelo pomemben (sovpadal naj bi z ugotovitvami novorevijaškega kroga, da zagotovitev slovenske samobitnosti lahko zagotovi le konfederativen status), medtem ko drugi (Taras Kermauner) menijo, da ni imel prelomnega pomena, da je šlo bolj za neke vrste *“tipanje”* (Razgovori pisca s Tarasom Kermaunerjem december 1993 – februar 1994, neavtoriziran magnetogram str. 42, Arhiv Znanstvenega in publicističnega središča Ljubljana). O sestanku sicer glej Tine Hribar, Nova, osamosvojitvena volja Slovencev, objavljeno v zborniku Slovenci in država, SAZU, Ljubljana 1995, str. 279–293; isti avtor, Slovenska državnost, str. 225 in dokumentacijski dodatek str. 238–240 in 248–250.

²³ Hribar, Pismo Dobrice Čosića Niku Grafenauerju, 23. november 1985, objavljeno v Tine Hribar, Slovenci kot nacija, ČZP Enotnost, Ljubljana 1994, str. 248–250 (dalje: Slovenci kot nacija).

²⁴ Prav tam, str. 238.

razpada Jugoslavije in še čez, lahko datiramo že kakšno leto prej.²⁵ S tem v zvezi je zanimiva teza Predraga Tasića, predstavnika zvezne vlade za stike z javnostjo v Markovićevi vladi, da naj bi bilo ustvarjanje sovraštva do Slovencev predvsem v funkciji homogenizacije Srbov, ne pa priprave na morebiten kasnejši spopad (tako kot pri Hrvatih), ki s Slovenci ni bil predviden.²⁶ Kakorkoli: sredi osemdesetih let so slovenski in srbski intelektualci šli vsak svojo pot. Stiki na osebni ravni so se nekaj časa še nadaljevali, vendar ne več prav dolgo po tem, ko so deli memoranduma SAZU prišli v javnost. Obtožbam na račun slovenskih intelektualcev so v srbskih medijih kmalu pridružile obtožbe na račun slovenske politike. Razhodu opozicijskih intelektualcev obeh narodov je postopoma sledila tudi politika.

Zadnjo pomembnejšo skupno izjavo je jugoslovanska kulturniška srenja zmogla nekaj mesecev pred izidom memoranduma, 18.–20. aprila 1985 na 9. kongresu Zveze književnikov Jugoslavije v Novem Sadu. Kongres je sicer potekal v razmerah medsebojne nestrpnosti in hudih polemik, dejansko je kar puhtel od medsebojne sovražnosti (zlasti v polemikah srbskih piscev s stališči hrvaških oz. slovenskih piscev). O kakšni kulturni enotnosti (še manj o kulturnem dialogu) ni bil govora, kar zadeva kulturno in duhovno enotnost ter *zajedništvo* v Jugoslaviji, so bili v razpravi formulirani popolnoma nepomirljivi pogledi. Kongres je pokazal, da znotraj nacionalnih kulturniških sredin ni razlik med "režimskimi" in opozicijskimi pisci, linije razločevanja so bile izrazito nacionalne. So pa pisci vendarle zmogli še najti skupno točko uperjeno proti jugoslovanski oblastem. V sporočilu javnosti so zapisali zahtevo po svobodnem ustvarjanju, po koncu uveljavljanja kriterija moralno politične neoporečnosti in po ukinitvi člena kazenskega zakona o verbalnem deliktu. Naslednje leto je Zveza književnikov Jugoslavije – kot prva jugoslovanska organizacija – praktično razpadla (formalno leta 1990), ker predstavniki Slovenije in še nekaterih republik za predsednika zveze niso hoteli Miodraga Bulatovića, nacionalističnega srbskega pisatelja, ki je sicer živel v Sloveniji.

Odgovor oblasti

Oblasti so na naraščanje nacionalizma in na kritike sistema v posameznih okoljih reagirale različno, zlasti v Sarajevu, Zagrebu in Beogradu tudi z represijo.²⁷ Vodstvo ZKJ je po Titovi smrti sicer organiziralo nekaj ideoloških plenumov, vendar brez večjih odmevov. Z naraščanjem kritike je leta 1983 prišlo do poskusa vsejugoslovanske ideološke kampanje,

²⁵ Prve večje polemike so potekale leta 1983 v zvezi s programskimi jedri, potem so se po krajšem predahu začele sistematično pojavljati v letu 1985. Eno takih je npr. začel Krste Bjelić, odgovorni urednik zagrebške izdaje dnevnika Borba v Nedeljskem dnevniku konec novembra 1985 z naslovom Kaj muči (nekateri) Slovence? (glej Bizilj, Novinarski arhivi, str. 83–95). Bjelić je razgovor Bojana Štiha z Josipom Vidmarjem, vzklikanje nacionalističnih gesel na nogometni tekmi, intervju tedanjega predsednika slovenske skupščine Vinka Hafnerja v Ninu in izjavo zgodovinarja Boga Grafenauerja, da je meja slovenske zavezanosti Jugoslaviji pogojena z uresničevanjem samostojnega nacionalnega življenja v njej, povezal v splošen napad na Slovenijo. Poanta članka je bila, da je Slovenija egoistična, nevhvaležna za vse, kar ji je dala Jugoslavija in se želi odcepiti, razlika v pogledih med uradno politiko in intelektualci pa naj bi bile samo v tem, kdaj naj bi se to zgodilo. Tovrstno "novokomponirano novinarstvo" (kot so ga posmehljivo označevali v nekaterih medijih) je od srede osemdesetih let postalo standardni model načina pisanja o Sloveniji. V letu 1986 lahko v srbskih medijih že prepoznamo obrise sistematičnega spodbujanja protislovenskega razpoloženja, ki izhaja iz domnevnega slovenskega nerazumevanja kosovskega problema in iz podpiranja kosovskih Albancev, spodbujeno pa je bilo tudi s slovenskimi zahtevami v tem času po demokratizaciji sistema (ukinitve 133. člena o verbalnem deliktu), in vojske (civilno služenje vojaškega roka) ter odpravljanju preživelih simbolov (praznovanje Dneva mladosti).

²⁶ Tasić, Kako je ubijena druga Jugoslavija, str. 57.

ki pa ni dosegel učinka, saj so bile razlike po republikah prevelike, stališča politikov pa vedno bolj različna.²⁸ Za ideološko enotnost si je prizadeval zlasti dr. Stipe Šušar, tedaj član P CK ZK Hrvaške, kasneje pa član in predsednik P CK ZKJ in član P SFRJ, ki je organiziral vrsto posvetov, med katerimi je bil najodmevnejši Historiografija, memoarsko publicistična in feljtonistična produkcija v luči idejnih kontroverz.²⁹ Posvetovanje je bilo namenjeno kritiki nepravilnega pisanja oz. izražanja o preteklosti, zlasti tisti, ki je zadevala drugo svetovno vojno (od leta 1979 do konca leta 1982 je bilo samo o tej tematiki več kot 420 posvetov). Šušar je dal tudi izdelati obsežen dosje citatov in izvlečkov iz knjig, časopisov, revij, umetniških in drugih del, ki naj bi vsebovali *“politično nesprejemljiva”* sporočila. Na *“Belo knjigo”*, kot so poimenovali Šušarjev zbir citatov, so potem v reviji Književna reč odgovorili srbski pisci; označili so jo z raznimi sočnimi imeni kot so *“cvetje zla s književne desnice”*, *“indeks prepovedanih avtorjev”*, *“kladivo za čarovnice”*, *“ideološki herbarij”*, *“hrvaški indeks”* ipd.,³⁰ pri čemer jih je podpirala srbska politika. Septembra 1984 je tudi P CK ZKJ razpravljalo o idejnih vprašanjih in skušalo kritiko enakomerno porazdeliti med meščansko desnico, levim ultraradikalizmom, nacionalizmom in integralnim jugoslovanstvom, teritorialno pa med Ljubljano, Beogradom in Novim Sadom, ki so tedaj veljala za mesta, v katerih je mogoče svobodneje izražati kritiko do oblasti.

Ker ideološke kampanje niso bile učinkovite, politika v republikah do opozicije pa zelo različna, so sredi osemdesetih let zvezne oblasti skušale doseči, da bi se varnostni organi znova centralizirali, tako kot je bilo pred letom 1966, kar bi omogočilo enoten boj proti opoziciji po vsej Jugoslaviji. Slovenske oblasti so na take poskuse ostro reagirale in jih zavrnile. V drugi polovici osemdesetih let so poskusi vsejugoslovanskih ideoloških kampanj postali redkejši, za njimi pa se je največkrat skrival interes, da se kritiki izpostavi določeno okolje, predvsem Kosovo in Slovenijo, konec osemdesetih let pa že tudi Hrvaško.

Odnos Slovencev do federacije

Slovenija je zaradi stalnega nerganja in upiranja jugoslovanski povprečnosti v federaciji veljala za najbolj težavno republiko in v zgodovini odnosov med Slovenijo in jugoslovanskim centrom je od slovenske odločitve jeseni 1941, da po osvoboditvi ostane oz. ponovno postane del jugoslovanske države, pa do razpada Jugoslavije leta 1991, več močno konfliktnih obdobj.³¹ Do začetka osemdesetih let lahko identificiramo tri velike politično-

²⁷ Leta 1983 so na dolgoletne kazni obsodili trinajst Muslimanov v Sarajevu, med njimi tudi Alijo Izetbegovića, kasnejšega vodjo Muslimanov in predsednika BiH. V Sarajevu je bil zaradi izražanja nacionalističnih in šovinističnih stališč obsojen tudi kasnejši četniški vojvoda in predsednik Srbske radikalne stranke Vojislav Šešelj. Na Hrvaškem so bili med znanimi obsojenci že leta 1981 Franjo Tuđman, Vlado Gotovac in Marko Veselica (vsi so bili enkrat obsojeni že v sedemdesetih letih v času t.i. “maspoka”, Veselica pa je v osemdesetih dobil ponovno kazen kar enajstih let zapora) pa tudi Dobroslav Paraga, ki je kasneje postal vodja skrajno desne in nacionalistične Stranke prava.

²⁸ Ideološkim problemom in kritiki nepravilnosti na kulturnem, znanstvenem, umetniškem in filozofskem področju je bilo namenjenih več razprav najvišjih forumov, izstopali pa sta zlasti 5. seja CK ZKJ 28. februarja 1983 (posredno sicer še nekatere druge v tem času, npr. 6. seja CK ZKJ 14. marca 1983 o informiranju) in seja predsedstva CK ZKJ 17. decembra 1986.

²⁹ Historija i suvremenost, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad Vladimir Bakarić, Zagreb 1984.

³⁰ Književne novine, Beograd 1984, št. 238–240.

³¹ Več o tem glej: Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let, Borec 3/4/5, 1992, str. 286–298; Jugoslavija – zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota, Časopis za zgodovino in narodopisje št. 1, 1994, str. 72–76; Slovenci in federativna Jugoslavija v zborniku Slovenci in država, SAZU, Ljubljana 1995, str. 269–276; Slovenci in razpad Jugoslavije, Časopis za zgodovino in narodopisje št. 2, 1996, str. 236–247.

gospodarske prelome med Slovenijo in federacijo: leta 1945 zaradi zahtev Slovenije, da se v ustavo vnese pravica do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve in zaradi gospodarskega izžemanja; ter centralizacije države (kljub formalni federativnosti), v začetku šestdesetih let zaradi zahtev po odpravi centraliziranega gospodarstva in spremembe ustave, ki bi republikam dala več pravic;³² konec šestdesetih let in v začetku sedemdesetih let pa spor zaradi cestnih kreditov in "liberalistične" usmeritve predsednika slovenske vlade Staneta Kavčiča.³³ V času t.i. "partijskega liberalizma" je imela Jugoslavija – teoretično gledano – največje možnosti, da se preoblikuje v konfederacijo (z avtonomnimi pokrajinami tudi za Srbe na Hrvaškem) in s tem nadgradi "avnojski model" federacije. Tedaj je namreč poleg Hrvaške in Slovenije – prvič in zadnjič v zgodovini Jugoslavije! – tudi srbska politična garnitura pod vodstvom Marka Nikežića in Latinke Perović težila k taki rešitvi, vendar je Tito ta prizadevanja izenačil z "maspokom" na Hrvaškem, srbsko vodstvo se je razcepilo, oba vodilna srbska politika pa sta bila prisiljena odstopiti. Model, ki je bil sprejemljiv tako za republike (razen Srbije) kot za Tita je nato predlagal bolj previdni Kardelj. V njem je upošteval Titove vladarske ambicije in vlogo vojske v Jugoslaviji. Republike so dobile samostojnost (ne pa tudi demokracije), obe pokrajini široko avtonomijo; enotnost Jugoslavije pa so zagotavljali ena in enotna jugoslovanska partija, vojska in Tito kot predsednik države, partije in vrhovni poveljnik vojske.

Osnovno vprašanje je, zakaj je slovensko vodstvo po drugi svetovni vojni pristalo na ponovno centralizacijo, saj si je Slovenija že med vojno dejansko izborila samostojni status v Jugoslaviji z lastno vojsko in lastnimi organi oblasti. Vzrok je bil v prepričanju, da je to nujno zaradi načrtovanih družbenih sprememb (revolucije), da bo "revolucionarni centralizem" kratkotrajen in prehodni in da bo kljub centralizaciji omogočil enakopravnost narodov oz. republik. Vendar se je "revolucionarni centralizem" postopoma spremenil v običajni birokratski centralizem in šele ustava iz leta 1974 je na področju mednacionalnih odnosov Slovenijo v osnovi zadovoljila (hkrati pa uvedla neživljenjski delegatski sistem in "dogovorno ekonomijo"), to stanje pa je trajalo manj kot slabo desetletje.

Slovenija je kljub težavam v jugoslovansko federacijo verjela, imela jo je za svoj ščit pred germanskim, romanskim in madžarskim pritiskom, v njen obstoj in ureditev, na katero je imela precejšen vpliv, je vložila ogromno energije (tudi finančnih sredstev). Nobeni politični eliti kljub stalnim prikritim ali odkritim političnim konfliktom do konca osemdesetih let ni prišlo na misel, da bi iskala opcije izven Jugoslavije (to bi bilo glede na razmere v Evropi in svetu pred koncem hladne vojne tudi utopično). O tem, kakšna naj bi bila Jugoslavija oz. kakšen naj bi bil položaj Slovenije v njej, pa je imela tudi zelo določeno predstavo. V tem med slovenskimi politiki v nobenem obdobju ni bilo bistvenih razhajanj, bila po so razhajanja o tem, kako želeni cilj doseči.

Temelj vseh nesporazumov med Slovenijo in federacijo je bil v različnem dojemanju Jugoslavije tako kot ga je v že citiranem pismu opisal Čosić: ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma postala tudi enonacionalna, z večinskim jugoslovanskim narodom. To naj bi dosegli z vmesno stopnjo, to je oblikovanjem skupne jugoslovanske socialistične kulture, vendar je zamisel zaradi prvega poveljnega skupnega nastopa slovenskih intelektualcev in politikov propadla že v začetku šestdesetih let (v ta čas tudi sega Čosićevo spoznanje). V politiki slovenskega vodstva so nasprotniki federalizacije države videli "nacionalni pragmatizem in taktiko postopnega ampak vztrajnega uresničevanja

³² Več o tem glej: Božo Repe, Utrinki iz bližnjega leta 1962, Teorija in praksa, 26/11–12, 1989, str. 1498–1511 in 27/1–2, 1990, str. 224–231.

³³ Več o tem glej: Božo Repe, "Liberalizem" v Sloveniji, Borec, Ljubljana 1992.

svojega nacionalnega cilja – uresničitve samostojne slovenske države”, pri čemer naj bi (znova po Čosiću) uporabljali metode “*inteligentnega makiavelizma*.”

Kulturne in ekonomske razlike (7:1 med Slovenijo in Kosovom), slabo medsebojno poznavanje in stereotipne predstave enega o drugem pa so se – kljub več desetletnemu skupnemu življenju – v osemdesetih letih začele večati. Informacijski sistemi so funkcionirali predvsem znotraj republik. Slovenci so na Jugoslavijo gledali z vedno bolj mešanimi občutki. To je bilo pogojeno z gospodarsko krizo, izginjanjem strahu pred nekdanjimi velikimi sovražniki (Nemci in Italijani) in naraščanjem strahu pred agresivno srbsko politiko, ne nazadnje pa tudi z generacijskimi razlikami, čeprav so se pogledi z naraščanjem jugoslovanske krize homogenizirali. Občutek, da Slovenija zaostaja je bil vse močnejši, saj naj bi po podatkih, s katerimi so razpolagale oblasti, kupna moč Slovencev, ki je sredi sedemdesetih let znašala 80% kupne moči Avstrijcev sredi osemdesetih padla na 45%.³⁴ K homogenizaciji Slovencev so prispevali tudi tendencioznost poročanja medijev v drugih republikah in zavist, ker je Slovenija kot edina federalna enota še razpolagala z minimalno akumulacijo. Starejša generacija, zlasti partizanska, je imela do Jugoslavije čustven odnos, kar velja zlasti za politike, ki so sodelovali pri njenem ustvarjanju. Čeprav so vztrajno branili slovenske interese, si npr. Jože Smole, France Popit ali kasneje Janez Stanovnik, slovenske prihodnosti niso znali predstavljati izven Jugoslavije (o njihovih pogledih so zlasti srbski mediji in politika ustvarjali popolnoma drugačen vtis in jih razglašali za separatiste). Tudi pogled generacije, rojene med vojno in v prvih dveh desetletjih po njej, ki je postopoma začela prevzemati vodilne položaje, se ni bistveno razlikoval. Tako prepričanje se je (ne glede na morebitne posamične zgodnejše dvome) dokončno razlomilo šele konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let.

Pri mlajših generacijah je v osemdesetih letih jugoslovanska zavest funkcionirala le še pri športu (zlasti nogometu in košarki) ter jugoslovanskem rocku. Za fantovski del populacije je bila glavna jugoslovanska izkušnja (večinoma slaba) služenje vojske. Tradicionalne šolske ekskurzije in maturantski izleti po Jugoslaviji so bili preusmerjeni na zahod, večina odraščajoče generacije ni nikoli videla svojega glavnega mesta, do Beograda kot centra ni imela nikakršnega odnosa, niti ne bi na sliki prepoznala jugoslovanske skupščine. Tudi vrednote so bile popolnoma različne. Pri Slovencih je (ne glede na generacijo) prevladoval ekonomski “egoizem” (kot so jim pogosto očitali), usmerjenost na zahod, potrošništvo, in želja po modernizaciji, ki naj bi iz Slovenije čim prej naredila postindustrijsko družbo in jo izenačila z razvitimi evropskimi državami. Nova (Kučanova) ekipa, v katero so sredi osemdesetih let prišli tudi samozavestni menedžerji in tehnokrati mlajše generacije, ki so svet opazovali skozi prizmo svetovne računalniške in informativne revolucije, je bila v svojih ocenah razlik med jugoslovansko in slovensko vizijo razvoja brezkompromisna. Novi izvršni sekretar CK ZKS za znanost in tehnologijo Ciril Baškovič je leta 1986 že kar na prvem delovnem sestanku za “*prevladujočo kulturno – upravljalno značilnost Jugoslovancev*” označil “*silovit primitivizem*”, stanje v katerem “*za besedo takoj šine nož*”, v nasprotju s Slovenijo, ki da že “*ima izdelano strategijo inovacijske družbe*.”³⁵ Nacionalizem je (razen pri delu intelektualcev in kasneje tudi politikov, ki jim je – tako kot Srbom – pomenil vrednoto samo po sebi) izhajal predvsem iz zavesti, da Jugoslavija postaja “cokla” v razvojnih težnjah Slovenije. Slovenska ambicije – čeprav v javnosti ne pretirano poudarjane so

³⁴ 29. seja P SRS, 4. 12. 1987, Ocene razmer v SRS po uveljavitvi interventnih ukrepov (osnutek), APRS

³⁵ Dogovori, sprejeti na delovnem razgovoru članov predsedstva in izvršnih sekretarjev P CK ZKS na Brdu pri Kranju (junij 1986, op. B.R. na zapisniku namreč ni datuma), Fond interni razgovori, politični aktivni po 10. kongresu ZKS, ARS, dislocirana enota I.

bile jasne – ostati najmočnejši gospodarski dejavnik v Jugoslaviji, izkoristiti prednosti, ki jih nudi, hkrati pa povečevati konkurenčnost na kapitalističnih trgih zlasti sosednjih držav. Slovenija se je svoje vloge in pomena v Jugoslaviji interno zelo dobro zavedala in jo tudi skušala maksimalno izkoristiti oz. skozi vsakadanje ekonomske procese kompenzirati tisto, kar ji je federacijo jemala po administrativni poti.³⁶ Sorazmerno s povečevanjem dvoma, ali se je (sicer v mednarodnih krogih zelo vplivna) Jugoslavija resnično pripravljena vključiti v evropske integracije, ki so bile za Slovenijo vitalne, pa se je povečeval tudi dvom v smiselnost njenega obstoja v nespremenjeni obliki.³⁷ Čeprav slovenska politika v svojem bistvu ni bila nič manj ideološko obremenjena kot jugoslovanska, pa je izkazovala bistveno več pragmatizma in še posebej na gospodarskem področju ni imela predsodkov ali pomislov zvezi z odpiranjem na zahod. V notranjih jugoslovanskih odnosih pa ni bila imuna tudi pred klasičnim nacionalizmom, ta je imel vzroke v naraščajoči krizi, usmerjen pa je bil predvsem proti priseljencem z juga (*“južnim ž bratom”* kot so jim posmehljivo rekli). K temu je precej prispevalo tudi vedno pogostejše medijsko razglašanje Slovenije za *“dežurnega krivca”* v Jugoslaviji.

Odnos slovenskih oblasti do federacije v prvi polovici osemdesetih let je bil tih in zagrizen a v glavnem jalov boj z naraščajočo centralizacijo, ki močno spominja na štirideseta in začetek petdesetih let. *“Kaže, da Slovenija v zadnjem času prihaja v precej ostre dialoge v federaciji. Skorajda ni ukrepa, ki ga predlaga federacija, da mi do njega ne bi imeli svojega (največkrat nasprotujočega, op. B. R.) stališča,”* je leta 1981 ugotovil tedanji tihi in umirjeni predsednik slovenskega predsedstva Viktor Avbelj.³⁸ Položaj je bil še težji, ker so tudi zahodne države, ki so Jugoslavijo preko Mednarodnega monetarnega sklada in drugih institucij reševale iz dolžniške krize, rešitev videle v krepitvi moči centra, pač v prepričanju, da je krivec za nastalo stanje v avtarkičnosti jugoslovanskega sistema in so svojo pomoč pogojevale s povečanimi pristojnostmi za zvezne organe. Beograjska administracija si je pri slovenskem upiranju enostavno pomagala tako, da je vlada sprejelačasne ukrepe, kadar zakon v zvezni skupščini ni bil sprejet, ali pa je bil izvršen pritisk preko partijskih organov.

Velikokrat pa so slovenski predstavniki popustili tudi sami.” *V Beogradu se namreč že formira mnenje, ki ga proglašajo za slovensko folkloro, češ najprej zaostrijo, potem pa popustijo, treba je samo vzdržati štirinajst dni, pa bodo tudi Slovenci dali soglasje,”* je tako politiko kritiziral tedanji predsednik Gospodarske zbornice Slovenije Marko Bulc.³⁹

³⁶ “Slovensko gospodarstvo ima po svojih deležih in učinkih izredno pomembno mesto v jugoslovanskem gospodarstvu. V letu 1980 je s 643.300 zaposlenimi (ki so predstavljali 14, 4 % vseh zaposlenih v jugoslovanskem gospodarstvu) ustvarilo v okviru jugoslovanskega gospodarstva 17, 6% celotnega prihodka, 17, 9% dohodka, 17, 8% bruto dohodka, 16, 1% družbenega proizvoda, 19, 6% akumulacije, 20, 4% izvoza skupaj in 20, 9% izvoza na konvertibilno področje ob 16, 4 % deležu uvoza blaga skupaj ter 17, 4% deleža uvoza blaga iz konvertibilnega področja...” Iz analize gospodarskega razvoja v obdobju 1980–1984 in ekonomskega položaja Slovenije v celotni državi je razvidno, da doseženi rezultati niso skladni z družbenimi zmogljivostmi in objektivnimi možnostmi ter velikimi potrebami.” (Nekatere značilnosti družbenoekonomskega razvoja SR Slovenije v obdobju 1980/83 z ocenami za leto 1984 v primerjavi z razvojem celotne SFR Jugoslavije, Ljubljana, 14. februar 1985, pripravila delovna skupina pod vodstvom Štefana Korošca, 82. seja P CK ZKS, 4.3.1984, ARS, dislocirana enota I, seja CK ZKS).

³⁷ “V osemdesetih letih je Jugoslavija prišla na približno isto raven kot v šestdesetih. Glede odnosov z Evropo je na meji marginalizacije, odpira se vprašanje ali smo za ES sploh zanimivi. Jugoslovansko strojništvo prodaja za dve tretjini proizvodov, ki jih zahodna Evropa ne pozna več. 78% proizvodov jugoslovanskih (tudi slovenskih) je v zahodni Evropi v podpovprečnih cenovnih razredih (leta 1980 jih je bilo še 64%).” (dr. Lojze Sočan, direktor Inštituta za ekonomska raziskovanja na 37. seja P SRS, 13.5. 1988, APRS).

³⁸ Magnetogram 50. seja P SRS, 9. september 1981, str. 12. APRS.

³⁹ Magnetogram 34. seja P SRS, 11. april 1984 str. 8, APRS.

Slovenski politiki so se zavedali, da boj z zvezno vlado pri pragmatičnih vprašanjih vodi v neuspeh, dilemo pa so videli predvsem v vprašanju ali se bo krepilo samoupravljanje (združeno delo) ali država, ne pa v zgrešenosti sistema. Zato tudi niso našli učinkovitega sredstva s katerim bi pritisk federacije ublažili, če že ne odpravili. V zvezni vladi in finančnih institucijah je imela Slovenija za časa vlade Milke Planinc številčno močno ekipo: Zvoneta Dragana, Janka Smoleta, Jožeta Florjančiča (finančni minister), Staneta Dolanca (notranji minister); v Mikuličevi vladi je Janez Zemljarič postal celo podpredsednik. Kljub temu pa je pri slovenski politiki ostajala stara dilema, ki se je prvič pojavila konec šestdesetih let, po decentralizaciji: ali reševati svoje probleme preko Beograda, z maksimalnim angažiranjem v federaciji, ali sodelovati le toliko, kolikor je nujno, sicer pa se znotraj manevrskega prostora, ki ga dopušča sistem ukvarjati predvsem s sabo. Prvo opcijo je zagovarjalo nekaj politikov iz starejše garniture, zlasti Mitja Ribičič, ter nekaj mlajših politikov, ki so svojo prihodnost videli na zveznih funkcijah (Janez Zemljarič, proti koncu osemdesetih let tudi Dušan Šinigoj, ki je potihem računal na zvezno premiersko funkcijo in Janez Drnovšek, ki je bil v zveznih organih po položaju najvišje). Ribičič se je v začetku osemdesetih let zavzemal, da bi Slovenci kar največ energije vložili v jugoslovanski stabilizacijski program in druge reforme, pri čemer naj bi federacija kadrovske probleme reševala po Kitajskem receptu *“strokovnost, revolucionarnost, poštenost, mladost.”*⁴⁰ Drugo opcijo je od starejših politikov sprva zagovarjal zlasti France Popit, potem pa zaradi občutka nemoči tudi vedno več drugih politikov. Politika *“streljanja s topovi na Beograd iz domače trdnjave”*, kot jo je nekoč jezno označil Kučan, je bila tudi temeljna značilnost alternativnih in kasneje opozicijskih gibanj, ki z Beogradom niso imele nobenega stika. Dejansko je slovenska politika potem kombinirala obe pozi, pazila je, koga bo poslala v Beograd, vendar je najmočnejše ljudi (podobno kot Srbija) obdržala doma (Kučan npr. leta 1989 ni hotel kandidirati za člana v zveznem predsedstvu).

Druga dilema, ki se je sočasno pojavljala, je bilo vprašanje načelnosti: glede na to, da je bila Slovenija v federaciji vztrajno preglasovana, zlasti pri gospodarskih vprašanjih, so nekateri politiki zagovarjali stališče, naj pač ne oponira več ampak v praksi ravna po svoje: *“Samo mi se v Jugoslaviji držimo (dogovorjenega, op. B. R.), ker smo avstrijski birokrati. Mi se z njimi pričkamo in delamo sami sebi težave, čeprav je popolnoma jasno, da bomo ostali sami, sedem proti ena”*, je leta 1983 ugotavljal France Popit in predlagal, naj *“stvari tečejo po svoje”*.⁴¹ Drugi so temu ugovarjali: *“Mislim, da se ne smemo postaviti na tako stališče, da bomo v skupščini nekaj sprejeli, izvajali pa drugače. Če to sprejmemo pomeni to konec sistema, federacije in vsega. Potem je to konec.”*, ga je zavračal Viktor Avbelj.⁴²

Nesoglasja med republikami, počasno in neučinkovito dogovarjanje in gospodarsko krizo je zvezna administracija izkoriščala za povečevanje lastnih pristojnosti. Ilustrativen je primer iz srede osemdesetih let, ko so v Svetu guvernerjev Narodne banke Jugoslavije namesto konsenza uveljavili odločanje z glasovanjem. NBJ je bila glavni center finančne moči federacije, iz nje so, po besedah Milice Ozbič iz leta 1986 *“naredili centralno ustanovo za vse mogoče potrebe od izgub do financiranja uvoza, izvoza, vojske, razvojnih potreb, proračuna federacije”*.⁴³

Slovensko politiko do centra v obdobju od Titove smrti do druge polovice osemdesetih let tako lahko označimo za defenzivno, usmerjeno predvsem v ohranjanje pridobljenega. Na

⁴⁰ Skupna seja P SRS in P CK ZKS, 23. maj 1983, APRS.

⁴¹ Magnetogram 30. seje P SRS, 16.12. 1983, razprava Franceta Popita, APRS.

⁴² Prav tam str. 40, razprava Viktorja Avblja.

⁴³ Magnetogram 6. seje P SRS, 12.11. 1986, str.40, razprava Milice Ozbič, APRS.

gospodarskem področju gre za dokaj jasno stališče razvite republike, ki se upira zahtevam po socializaciji dolgov, vplačevanju v t.i. fond vzajemnosti in solidarnosti, ki so ga za pokrivanje izgub uporabljale zlasti druge republike, povečevanju pomoči nerazvitim, povečevanju dajatev v zvezni proračun, povečevanju odstotka direktnih virov načina financiranja federacije v škodo kotizacije in sploh centralizaciji pooblastil ter raznim ukrepom zaradi gospodarske krize, ki so uvajali administrativno razdeljevanje dobrin, podobno tistemu po koncu druge svetovne vojne (med številnimi predlogi je bil npr. tudi, da bi za celotno Jugoslavijo enotno uredili proizvodnjo kruha.). Na področju funkcioniranja federacije je to upiranje težnjam po spremembi ustavne ureditve, po poenotenju nekaterih pomembnih segmentov družbe kot so izobraževanje (tu so upor sicer ob vprašanju t.i. skupnih programskih jeder sprožili kulturniki, politika pa ga je z zamudo podprla), znanost in veliki infrastrukturni sistemi (pošta, železnica, elektroenergetski sistem, ki naj bi bili neučinkoviti zaradi "razbitosti" po republikah. Ena od točk, kjer je Slovenija ostajala nemočna, je bilo večanje birokratskega aparata, ki je izkoriščal politične blokade v predstavniških organih za večanje svojih pooblastil in moči. Zvezna vlada je javnost tudi zavajala s podatki, da zmanjšuje svojo porabo, dejansko jo je povečevala, kar so kazali podatki o skokovitem naraščanju števila zaposlenih. Medtem, ko je bilo leta 1963 v zvezni administraciji zaposlenih 6000 ljudi (dodatnih 2000 pa na čakanju), je ta številka do začetka osemdesetih let narasla na 12 000, leta 1983 pa je znašala že 16 000 po nekaterih podatkih celo 18 000.⁴⁴

Na področju zunanje politike je bila to težnja, da si Slovenija izbori več možnosti za neposredne stike (kar je bil predvsem njen gospodarski interes), enakopravnejšo zastopnost v diplomaciji in tudi jezikovno enakopravnost na tem področju. Eno od (neuspešnih) prizadevanj je bilo, da bi bile mednarodne konvencije ki so zadevale Slovenijo, pisane tudi v slovenskem jeziku. Konvencija z Italijo o vzdrževanju kopenske meje npr. je bila pisana samo v srbohrvaške jeziku, čeprav je zadevala izključno Slovenijo, kar je – poleg načelnega vprašanja o enakopravnosti – zadevalo tudi povsem praktične zadeve (srbohrvaško poimenovanje slovenskih krajev in gora). Podobno je bilo z obrazci konzularnih in diplomatskih predstavništev po svetu, ki so bili izključno v srbohrvaščini, zaradi česar so se zlasti pritoževali slovenski izseljenci, ki niso bili večji tega jezika.

Prezaposlena z vsakdanjimi utrujajočimi boji s centrom in prepričana, da je rešitev v obrambi avnojske Jugoslavije (ustave iz leta 1974), slovenska politika ni zmogla koncipirati konsistentnega nacionalnega programa. Stališče do tega vprašanja je začela postopoma spreminjati šele leta 1987, po izidu 57 številke Nove revije (sprva sramežljivo, predvsem s sklicevanjem na izročilo Ustanovnega kongresa KPS leta 1937 na Čebinah, ki je v tedanjih razmerah v ospredje postavil nacionalno vprašanje). V Zvezi komunistov Slovenije, ki naj bi bila kot edina, tudi po ustavi vodilna ("avantgardna") politična organizacija odgovorna tudi za nacionalni položaj slovenskega naroda, je bilo sicer občasno že slišati kritične premisleke o položaju slovenskega naroda. Niso pa prešli ozkega kroga parcialnih (ekonomskih, kulturnih ipd.) razprav, zlasti v Marksističnem centru, in tudi niso bili (povečini) sprejemani z odobravanjem še zlasti, če so s strokovnih posvetov zašli na dnevne rede partijskih forumov.

Nezmožnost v spremenjenih razmerah rešiti ključne probleme (ekonomsko vprašanje, vprašanje demokracije – političnega pluralizma), predvsem pa nezmožnost, da v Beogradu ubranijo normativne dosežke (če že ne zmorejo kaj več), je slovenskim politikom zelo hitro jemalo kredibilnost. Poleg tega je tednja politična garnitura svojo oblast povečini utemeljila na obračunu z "liberalizmom", ta pa je bil izveden na pobudo in (ali) z zaslombo zveznega

⁴⁴ Magnetogram 29. seje P SRS, 17.11.1983, APRS.

partijskega centra, kar je pomenilo še dodatno ožjenje manevrskega prostora. Kako priznati, da so "liberalci" imeli prav, zagovarjati njihova stališča, hkrati pa ostati na oblasti? Starejša generacija voditeljev ni znala odgovoriti na prihajajoče izzive, česar se je zavedala in zato v sredi osemdesetih nejevoljno pristala na reformizem, ki ga je posebljal Kučan (nekaj let kasneje se mu je nekaj starejših tovarišev pod vodstvom Franceta Popita sicer uprlo, vendar je šlo bolj za izraz nemoči, ker niso več mogli vplivati na dogajanje, kot pa za notranji udar "zdravih sil"). Srednja in mlajša generacija politikov, ki se je v ospredje prebijala v začetku osemdesetih let, je povečini izšla iz partijskega aparata in prav tako ni bila zmožna narediti preboja, še manj poiskati zaveznike zunaj partijskih vrst. Večidel je tudi prisegala na normativizem in že preživeto kombinacijo nacionalno-razredne demokracije (v drugi polovici osemdesetih let se je v glavnem priključila "prenoviteljski" struji). To se je pokazalo leta 1983, ko je starosta slovenskih komunistov France Klopčič napisal in nato v začetku leta 1984 partijskemu vodstvu ponudil v obravnavo Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma (program je bil objavljen v Sodobnosti leta 1987, že po Klopčičevi smrti, vendar ni doživel večjega odmeva, tudi zato, ker je medtem že izšla 57 številka Nove revije).⁴⁵ Klopčič je kot komunist seveda izhajal iz socialistične zasnove nacionalnega programa, iz ugotovitve, da socializem pomeni tudi skrb za obstoj in razvoj narodov, da mora majhen narod tudi v socializmu imeti svoj nacionalni program. Poudaril je načelo samoodločbe, ki velja tudi v socializmu, označil slovensko državnost za "nedotakljivo" in zapisal, da suverenemu narodu Slovencev ne more nihče ukazovati. Ob vstopu v jugoslovansko federacijo se je slovenski narod moral odpovedati določenim prvinam državnosti, med katere je Klopčič štel odpravo slovenske vojske, odrekanje samostojni zunanji politiki in samostojnemu vodenju obrambe, pristanek na enotno valuto, enotno carinsko službo, enotno pošto, enotne državne oznake. Pristal je tudi na enoten načrt gospodarske obnove ter gospodarskega in kulturnega pospeševanja zaostalih narodov in območij v okviru načrta socialistične graditve: vse to je terjalo od slovenskega naroda veliko požrtvovalnost. Po Klopčičevem mnenju je nastopil čas, da bi nekatere izmed teh pravic, zlasti na področju gospodarstva in državne uprave, federacija vrnila, ko pa bo razvoj prinesel ustrezne uspehe, se bodo narodi socialistične Jugoslavije "znova sporazumeli o vsebini in obliki medsebojnih odnosov oziroma o prilagoditvah novemu času... Pri tem ne gre vnaprej izključiti konfederacije s povečano avtonomijo republik. Ne gre izključiti drugih rešitev v duhu svobodne samoodločbe narodov". S tem zadnjim stavkom je avtor očitno namigoval tudi na možnost uporabe pravice do odcepitve, čeprav načelno (v tedanjih razmerah) možnosti za obstoj Slovenije zunaj federativne Jugoslavije ni videl. Klopčič je v nadaljevanju predlagal nekatere povsem konkretne rešitve, med drugim selitev glavnega mesta v vnaprej določene republiške centre, racionalizacijo uprave, oblikovanje slovenskih vojaških enot znotraj JLA, revalorizacijo finančnih sredstev, ki so bila dana nerazvitim, in prenehanje plačevanja v fond za nerazvite oziroma vpeljavo normalnih ekonomskih posojil. Posebej je obdelal položaj Slovencev v lastni republiki in možnosti za odpravljanje tehnološke zaostalosti (izhajal je predvsem iz odprtosti v svet in iz intelektualnih zmogljivosti), demografski problem (pri čemer je zaradi nacionalnih interesov nasprotoval geslu "Naj se rodi le zaželen otrok"), šolstvo, kulturo (predlagal je ustanovitev vseslovenskega parlamenta; to je sicer že

⁴⁵ O obravnavi nacionalne problematike v Sloveniji po drugi svetovni vojni in o Klopčičevem nacionalnem programu in razpravah v zvez z njim glej: Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetku osemdesetih let; France Klopčič, Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma, Razgovor o tekstu Franceta Klopčiča 10. julija 1984 in 12. februarja 1985, vse Borec 3/4/5, 1992.

pred njim predlagal tudi Bojan Štih) in se zavzemal za "popravilo in dopolnitev slovenskega nacionalnega značaja". Kločičev program je bil v marsičem naiven in nekonsistenten, toda izkušeni "enfant terrible" slovenskih komunistov, ki je imel za sabo večletno trpljenje v sovjetskih gulagih, je – čeprav z leninističnim pojmovanjem naroda – dojel potrebo trenutka in zaslutil zgodovinsko priložnost. Njegova stranka je – kljub temu, da so nekateri njeni vidni intelektualci pritrjevali Klopčiču – ni. Dr. Ciril Ribičič je julija 1984 zapisal, da besedilo "...v jugoslovanskem prostoru ne bo ocenjeno kot konstruktiven prispevek k razpravam o delovanju in razvoju federacije, temveč kot enostranski poskus Slovenije, da postavi v ospredje le lastne nacionalne probleme brez zadostnega občutka za probleme drugih in brez zadostne objektivnosti in kritičnosti do lastnih slabosti."⁴⁶ To mnenje je v vodstvu prevladalo. Zveza komunistov Slovenije je za vselej izgubila programsko pobudo, prevzela pa jo je nastajajoča opozicija in jo tri leta kasneje artikulirala v odmevni 57. številki Nove revije.

Oblast in opozicija v sloveniji do leta 1987

V začetku osemdesetih let v Sloveniji ni bilo opaznejših opozicijskih gibanj, redke dejanske in domnevne nasprotnike družbene ureditve pa je služba državne varnosti brez težav nadzorovala.⁴⁷ S tujimi krediti kupljeni socialni mir sedemdesetih se je sicer iztekel in prebivalci so se začeli soočati s hudo ekonomsko krizo, vendar ta ni povzročila večjih socialnih gibanj. S katoliško cerkvijo je država že v šestdesetih letih našla neke vrste modus vivendi.⁴⁸ Oblasti so npr. na prelomu desetletja ugotavljale, da so bili "v zadnjem obdobju ... med vodstvom RKC na Slovenskem, posebno vodstvom ljubljanske in mariborske škofije, ter družbenopolitičnimi predstavniki oziroma družbo, vzpostavljeni dokaj dobri, ugodni medsebojni odnosi. Sprejeto je bilo načelo, da se vse morebitne težave, spori in problemi RKC in družbo rešujejo z medsebojnim dogovarjanjem."⁴⁹ Cerkev je s prihodom novega nadškofa dr. Alojzija Šuštarja precej spremenila način ravnanja do oblasti. Nadškof Šuštar je že kmalu po prihodu oblastem na kulturen in nevsiljiv način, a jasno in odločno povedal kaj so osnovne točke njegovega "političnega" programa (odpravljanje neenakopravnega položaja vernikov v družbi, dostop do javnih medijev, praznovanje verskih praznikov, zlasti božiča, karitativna dejavnost v okrilju cerkve, graditev novih cerkvenih objektov in obnova starih, duhovna oskrba po bolnicah in domovih, ureditev socialnega statusa duhovnikov, kasneje tudi vprašanje nacionaliziranega premoženja in še nekatere zahteve). V naslednjih letih je šlo predvsem za to koliko od teh zahtev in na kakšen način uresničiti, da stvari ne bi izzvale konfliktov in nepotrebnega razburjenja. Dejansko je cerkev z državo dosegla partnerski odnos, dialog z oblastmi je zato postavljala na prvo mesto, tudi na račun bolj odločne podpore nastajajoči opoziciji, kar so ji iz pozicijskih vrst (zlasti iz kroga Nove revije) v

⁴⁶ Prav tam, str. 344.

⁴⁷ "V Sloveniji je sedaj poznanih okrog 500 oseb, ki se izraziteje sovražno eksponirajo, se, ne glede na idejno pripadnost občasno povezujejo ali obiskujejo in pri tem napadajo družbeno ureditev in politiko ZK ali kako drugače sovražno delujejo. Med njimi jih okrog 350 inklinira k zahodnim idejnim in političnim tokovom, okrog 150 pa k vzhodnim." (Pregled opozicijskih sil v Sloveniji, Ljubljana 25.1. 1979 – analiza republiškega sekretariata za notranje zadeve, gradivo za 14. sejo P CK ZKS, 29., januarja 1979, ARS, dislocirana enota I, seje CK ZKS).

⁴⁸ Obravnava odnosov med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih glede na kompleksnost tematike presega okvir pričujoče razprave. Problematiko bom zato v prihodnosti obdelal v posebni študiji.

⁴⁹ Gradivo za 15. sejo P CK ZKS, 5.2. 1979, ARS, dislocirana enota I, seje P CK ZKS.

drugi osemdesetih let nekateri intelektualci v glavnem potihem, včasih pa tudi na glas, večkrat očitali.

T.i. alternativna gibanja (razne oblike subkulture, feministična, ekološka, mirovna gibanja) so bila komaj v začetni fazi. Oblasti so jih – kolikor se jim je zdelo vredno – z lahkoto nadzorovala, razen tega pa je obstajalo prepričanje, da se jih večinoma da vključiti v institucionalne okvire SZDL in ZSMS. Del intelektualcev je začel s prizadevanji za ustanovitev nove revije, toda tega so bile oblasti vajene, saj je šlo za znano in od petdesetih let dalje že večkrat preigrano igro. V letu 1980, pred in neposredno po Titovi smrti, so represivni organi budno motrili potencialne nasprotnike. Prostor za izražanje kritičnih stališč do oblasti je bil omejen tudi zato, ker se je vsaka kritičnost v času Titove bolezni in prvih mesecih po njegovi smrti ocenjevala kot izrazito nepatriotično dejanje, kot napad nanj in na sistem, ki ga je ustvaril. Raziskava javnega mnenja je leta 1980 pokazala naravnost evforično razpoloženje ljudi, ali, kot so ugotavljali raziskovalci *“razlika med deklarativnim in resničnim razpoloženjem ljudi je bila zelo majhna.”*⁵⁰

V takih razmerah so realna pričakovanja lahko segla največ do še enega obdobja “liberalizacije”, čeprav bi se glede na zaostrovanje mednarodnih razmer in povečevanje gospodarske krize lahko zasukalo tudi v drugo smer. Pod površino pa so bila nastajajoča nova politična (družbena) gibanja mnogo pomembnejša kot se je zdelo tedaj, neke vrste prvi puzzli, ki so v kasnejših letih sestavili novo politično podobo Slovenije. Zagon jim je dajala tudi strmo naraščajoča krivulja kritičnosti do nosilcev oblasti in deloma tudi sistema, ki pa je bila pri Slovencih protislovna: po eni strani so izražali nezadovoljstvo z ZK in SZDL, posameznimi funkcionarji ter institucijami sistema, ki niso našle izhoda iz krize, po drugi strani je še leta 1986 60 odstotkov anketirancev zaupalo v sistem socialističnega samoupravljanja.

Analiza opozicijskih gibanj je v osemdesetih letih v Sloveniji potekala na dveh ravneh: idejno politični in operativni. Za operativni del je bila zadolžena Služba državne varnosti, ki jo je do leta 1988 nadzoroval Svet za varstvo ustavne ureditve pri predsedstvu SRS (vključno z uporabo “operativno-tehničnih” sredstev), nato pa posebna skupščinska komisija. V Svetu za varstvo ustavne ureditve so bili predsednik skupščine, sekretar Socialistične zveze delovnega ljudstva, sekretar Predsedstva Centralnega komiteja zveze komunistov Slovenije, predsednik Republiškega odbora Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne, predsednik Republiškega sveta zveze socialističnih sindikatov, predsednik Mestnega sveta Zveze komunistov Slovenije, predsednik Izvršnega sveta socialistične republike Slovenije, to je vlade in republiški sekretar za notranje zadeve, predsedoval mu je član Predsedstva Socialistične republike Slovenije. V osemdesetih letih je bil to najprej Stane Markič, nato Andrej Marinc. Skupščinska komisija, ki je nato prevzela nadzor državne varnosti je bila ustanovljena na zahtevo poslancev leta 1988, v tedaj še socialistični skupščini zaradi procesa proti četverici in vloge, ki jo je imela SDV pri aretaciji Janeza Janše.

Služba državne varnosti je vsako leto napisala poročilo o svojem delu in varnostnih razmerah (v osemdesetih letih so ga v obliki prirejeni za javnost začeli objavljati tudi v skupščinskem Poročevalcu), poročilo pa je obravnaval Svet za varstvo ustavne ureditve, delo sveta pa potem še predsedstvo SRS. Svet za varstvo ustavne ureditve je med drugim ocenjeval razne oblike sovražnega delovanja in po potrebi dajal predloge pravosodnim organom za ukrepanje ali pa “subjektivnim” silam svetoval, naj se z “nosilci” take dejavnosti idejno-politično soočijo. Stopnja tovrstne dejavnosti sveta je bila največ odvisna od

⁵⁰ Dozorevanje slovenske samozavesti, Dokumenti SJM, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1995, str.15 (razprava dr. Zdenka Roterja).

prizadevnosti njenega predsednika, saj zakonsko ni bilo natančno določeno kje so meje pristojnosti za tovrstno ocenjevanje. Služba državne varnosti je pri svojem operativnem delu in ocenah postopoma postajala samostojnejša, od druge polovice osemdesetih letih je od političnih organov ali posameznikov le redko dobivala konkretna "naročila", kar je zanj pomenilo svojevrsten šok (razočarani operativci so – še zlasti po procesu proti četverici – razmere razumeli tako, da politika uporablja njihove usluge, ne krije pa jim več hrbta).

Idejnopolitične ocene so sprejemali nekateri državni organi (predsedstvo SRS) in organi političnih organizacij (SZDL, ZSMS, ZK). Težo so imele zlasti ocene sprejete v CK ZKS in njegovih organih. Podlaga za obravnavo so bila gradiva, ki so jih pripravljale razne komisije (predsedstva) CK ZKS in Marksistični center CK ZKS. V teh komisijah, zlasti pa v sekcijah Marksističnega centra je bil zbran pomemben del levo usmerjene slovenske inteligence, med njimi tudi taki, ki so kasneje postali vodilni teoretiki ali voditelji nastajajočih opozicijskih gibanj. V prvi še močno ortodoksni polovici osemdesetih let so nekateri od profesionalnih sodelavcev Marksističnega centra postali vodstvu ZKS nezaželeni in so morali oditi drugam (tak primer je bil npr. Tomaž Mastnak, kasnejši vodilni teoretik civilne družbe v Sloveniji). Svoje ocene opozicijskih gibanj je sprejemala tudi SZDL. Te so sicer postajale vedno manj usklajene s stališči vodstva ZKS, v osnovi pa je SZDL do konca osemdesetih let z organizacijo raznih razprav in tribun in preko vpliva na medije (kot uradni ustanovitelj) opravljala funkcijo t.i. "družbene kritike" nezaželenih pojavov. Hkrati je tudi znotraj sebe širila prostor pluralizmu in omogočila nastanek prvih zvez (predhodnic strank), izhajajoč iz teorije o t.i. "*nestrankskem pluralizmu*", v katerem naj bi bila SZDL neke vrste "*dežnik*" za razne nazorsko in politično sicer različne skupine, vendar take, ki v osnovi sprejemajo samoupravni socializem). ZSMS je že v prvi polovici osemdesetih let alternativna gibanja bolj ali manj odločno podpirala in jim dajala institucionalno pokritje, s čimer se je postopoma oddaljevala od vloge partijskega "*podmladka*", neke vrste "*valilnice*" partijskih kadrov. Mladinskim funkcionarjem ni bila več avtomatično zagotovljena bleščeča politična prihodnost, čeprav je organizacija institucionalne vezi (članstvo v SZDL, raznih odborih in komisijah, tudi oblastnih organih) in finančno odvisnost od države ohranjala. Vsa osemdeseta leta je bila tako v vmesnem položaju, deloma je participirala pri oblasti, deloma pa se je šla opozicijo.⁵¹

Zapleten in včasih protisloven boj med opozicijo in oblastjo je potekal znotraj jugoslovanskega okvira, ki je odločilno vplival na slovenske razmere. Razmere v Sloveniji so se namreč precej razlikovale od razmer drugod po Jugoslaviji, kjer je "partijska država" funkcionirala nespremenjeno. To je naraščajoče konflikte še dodatno stopnjevalo, saj zvezni funkcionarji in funkcionarji po drugih republikah odnosov v Sloveniji niso razumeli in so ocenjevali, da slovensko vodstvo ne želi obračunati z opozicijo (še zlasti tisto, ki je bila protijugoslovansko usmerjena). To je položaj slovenskih oblasti še dodatno obremenjevalo, saj je bila po eni strani naklonjena (kontrolirani) demokratizaciji, po drugi je hotela obdržati oblast in imeti odločilno besedo doma ter v reguliranju odnosov s centrom, po tretji pa je bila izpostavljena pritiskom iz federacije in deležna očitkov, da opozicijo ščiti oz. z njo ne želi obračunati ker zgolj izraža njena stališča.

Slovenska oblast je opozicijo dejansko ocenjevala drugače, kot zvezna. V Jugoslaviji je bila od srede šestdesetih let dalje (od brionskega plenuma) opozicija (t.i. "*notranji sovražnik*") razvrščena v več kategorij med katerimi so bile najpomembnejše: ostanki razrednih struktur,

⁵¹ Dokumentacijo o dejavnosti ZSMS v osemdesetih letih hrani Arhiv Republike Slovenije. O glavnih programskih usmeritvah glej: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža, Časopis za kritiko znanosti, november 1989.

klerikalna skupina (pod tem se je razumelo predvsem dejavnost treh največjih cerkva), nacionalistične skupine, informbirojevska skupina, liberalistične oz. anarholiberalistične skupine, birokratsko-dogmatska skupina, skupina meščanske desnice, alternativna gibanja (mirovna, ekološka, feministična in socialna gibanja).⁵² Po teh kategorizacijah je Služba državne varnosti (SDV), ki je bila razdeljena na dokaj samostojne republiške enote, tudi spremljala in ocenjevala delovanje opozicije. Slovenska služba državne varnosti je v prvi polovici osemdesetih let tovrstno kategorizacijo upoštevala le deloma, v drugi polovici osemdesetih pa je (z izjemo nekaterih kategorij, kot je npr. "*meščanska desnica*") niti ni več uporabljala, ker je menila, da je zastarela.

V drugi polovici sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, še posebej v času Titove bolezni v Sloveniji ni bilo večje opozicijske dejavnosti. Študentsko gibanje je propadlo že v prvi polovici sedemdesetih let, nekateri njegovi voditelji pa so skušali svoje (že precej spremenjene levičarske ideje) popularizirati skozi študentski kulturni center, ki ga je nekaj časa vodil Jaša Zlobec. Nekaj manjših protestnih akcij (npr. protest proti prevladi avtomobilistov na račun kolesarjev in pešcev ali zasedba stanovanjske zgradbe na Erjavčevi kot protest proti slabi stanovanjski politiki), ki sta jih organizirala Grega Tomc in Mirjam Zupančič, so oblasti povezovale z neke vrste nadaljevanjem študentskega gibanja. Leta 1977 je na pobudo Tomca prišlo do ustanovitve Društva ljudi za svobodno (pojavlja se tudi izraz demokratično) družbo, ki se je v programu zavzemalo za spoštovanje vseh pravic in svobod. Društvo ni imelo večjega odmeva in je propadlo, uspel pa ni tudi poskus povezave z nekdanjimi perspektivci (sodelavci opozicijske revije *Perspektive*, ki je bila ukinjena leta 1964). Tomc si je nato prizadeval za ustanovitev Helsinki Watch Committee.⁵³

Sicer pa je bilo po ocenah oblasti osrednje dejanje opozicijske dejavnosti v začetku osemdesetih let prizadevanje za ustanovitev opozicijske revije in rehabilitacijo nekdanjih "prespektivovcev".⁵⁴ Svet za varstvo ustavne ureditve se je precej ukvarjal z "nezaželenimi" knjigami, kot so jih poimenovali (večinoma so obravnavale t.i. "tabu" teme iz bližnje zgodovine).⁵⁵ Med "negativne pojave" kot jih je označevala oblast, pa so uvrščali tudi nastajajoče alternativne (ekološke, protijedrske in druge) skupine. Močno je oblasti razburil punk, ki se je v Sloveniji pojavil dokaj hitro, že leta 1977 (v Veliki Britaniji leta 1975).⁵⁶ Ansambel Pankrti je v telovadnici gimnazije Moste prvič javno nastopil 18. 10. 1977, naslednji dan pa v Študentskem naselju in radiu Študent, že leta 1980 pa je izdal svojo prvo ploščo. Sledile so še druge skupine, najodmevnejša je bila trboveljska skupina Laibach (prvi javni nastop 26. septembra 1980 v Trbovljah so ji prepovedali). Pankovskim skupinam so leta 1981 začeli očitati propagiranje nacizma (t.i. nacipank afera), tedanji predsednik CK ZKS France Popit pa je zahteval politični obračun z njim (med drugim je partijski vrh od

⁵² Marko Lopušina, Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945/1995, TV Novosti, Beograd 1996, str. 189.

⁵³ Savezni sekretariat za unutrašnje poslove, Uprava za istraživanje, analize i informisanje. Neprijateljsko delovanje sa anarhističko-liberalističkih pozicija – rad i mere SDB, Arhiv Sove.

⁵⁴ 33. seja P SRS, 15. april 1980, Informacija o nekaterih vprašanjih varnostno političnega položaja, uvodna beseda republiškega sekretarja za notranje zadeve Janeza Zemljariča, APRS.

⁵⁵ O spornih delih glej poglavje Aleša Gabriča Cultural Activities as Political Action v publikaciji Leopoldina Plut – Pregelj, Aleš Gabrič and Božo Repe, The repluratization of Slovenia in the 80s, The Donald W. Treadgold Papers No 24 (February 2000), The Henry M. Jackson School of International Studies, The University of Washington, Seattle, USA.

⁵⁶ Več o zgodovini punka glej: Punk pod Slovenci (zbornik), KRT, Ljubljana 1984. Najbolj analitično je o punku pisala revija Problemi med leti 1977 (t.i. punkovska številka) in leti 1982. Punk kot del alternativne kulture (subkulture) v Sloveniji v posameznih člankih obravnava zlasti dr. Grega Tomc, od tujih avtorjev pa dr. Sabrina P. Ramet.

ZSMS zahteval, da se od panka distancira). Pank je doživljal medijsko gonjo, pankerji pa maltretiranja s strani policije po ulicah in lokalih (trije t.i. nacipankerji iz skupine 4R – kar naj bi pomenilo četrti rajh so bili v preiskovalnem zaporu tri mesece, dva sta bila kasneje obsojena). V javnem obsojanju sicer oblasti niso imele težkega dela, saj je bilo panku nenaklonjeno splošno politično in kulturno ozračje, povečinioma pa tudi intelektualci t.i. meščanske desnice. Sicer pa začetniki panka niso imeli ambicije, da bi skozi punk spreminjali svet. Pank je bil predvsem v funkciji širjenja javnega prostora, svobodnejšega delovanja in izražanja drugačnosti izven uradnih inštitucij, vendar je že sredi osemdesetih let postal del etablirane mladinske kulture, prerasel je v multimedijsko kulturno dejavnost in začel dobivati tudi javne nagrade.⁵⁷

Kljub temu, da so oblasti zaznavale naraščanje opozicijske dejavnosti pa je sekretar za notranje zadeve Tomaž Ertl leta 1982 ocenjeval, da *“organi za notranje zadeve v minulem letu niso odkrili protiustavnih dejanj, kjer bi morali posegati z zakonsko prisilo, saj je bila ta aktivnost obvladovana pretežno s političnimi ukrepi.”*⁵⁸ Za politične oz. administrativne ukrepe so v glavnem šteli zaplembe posameznih številčk časopisov, zamenjave urednikov oz. uredništev, preprečitev tiskanja knjig preko veta uredniških svetov ali s tem, da jim niso odobrili subvencij. V nekaterih primerih so v javnosti začeli polemične napade še preden so bili prispevki objavljeni. Najbolj odmeven primer je bil leta 1984 esej Spomenke Hribar Krivda in greh, v katerem se je avtorica zavzemala za narodno spravo. Esaj so režimski mediji silovito napadli še ko je bil kot tipkopol pri založbi, zaradi česar je lahko izšel šele nekaj let kasneje. Oblasti so še spomladi 1983 menile, da kljub stopnjevanju kritiki na račun sistema organizirana opozicija še ne obstaja, da pa bi v perspektivi do tega lahko prišlo, čeprav so v Svetu za varstvo ustavne ureditve že opazili nekatera znamenja povezovanja. Kot *“čist”* opozicijski pojav je Svet za varstvo ustavne ureditve ocenjeval začetek izhajanja Nove revije, ki je začela izhajati leta 1982 na pobudo slovenskih intelektualcev in po predhodnih dolgotrajnih razpravljanih in nasprotovanju oblasti. Nova revija se je sprva ukvarjala predvsem z literarno – esejističnimi problemi in se zavzemala za neodvisnost umetnosti od ideologije in politike, sredi osemdesetih let pa je poleg društva Slovenskih pisateljev postala tudi glavna nosilka spremenjenih pogledov na nacionalno vprašanje. *“Svet je spremljal priprave za izdajo Nove revije. Ugotovil je, da se koncept in vsebina Nove revije odločno orientirata v smer političnega pluralizma in da s polemičnostjo preverjata stopnjo družbene tolerantnosti, želeč izzvati administrativni poseg, ki bi povečal vrednost sodelavcev revije. Ob prvi številki je svet ugotovil, da ni zakonitih razlogov, ki bi preprečevali izdajanje revije, da pa so v njej prispevki, ki terjajo precejšnje idejne, teoretične in politične konfrontacije in da je potrebno v ta namen mobilizirati sposobne ljudi. Predvsem pa je svet zavzel stališče, da ni potrebe, da se organi za notranje zadeve mešajo v razreševanje vsebinskih vprašanj, vezanih za Novo revijo.”*⁵⁹

Prva znamenja nastajajoče organizirane opozicije so oblasti videle v poskusih *“političnega paralelizma.”* Na vsebinski ravni je to pomenilo, da so se družbena vprašanja začela obravnavati *“izven tistih ustaljenih oblik in možnosti, ki jih daje naš družbeni sistem”*,⁶⁰ na organizacijski ravni pa da je ponekod na lokalni ravni prihajalo do izstopov iz sindikata in poskusov ustanovitve vzporednih sindikalnih in mladinskih organizacij. Podobne pojave

⁵⁷ Intervju z Gregorjem Tomcem, Razgledi št. 20, 29. oktobra 1997.

⁵⁸ Zapisnik 62. seje P SRS z dne 28. aprila 1982, točka varnostne razmere v letu 1982, razprava Tomaža Ertla, APRS.

⁵⁹ Poročilo o delu Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve za leto 1982, APRS.

⁶⁰ Magnetogram skupne seje P SRS in P CK ZKS, 23. maj 1983 str. 37, obravnava varnostnih razmer, razprava Tomaža Ertla, APRS.

(ustanavljanje neformalnih alternativnih skupin, ki so jih potem skušali legalizirati v okviru posameznih društev, zlasti Društva novinarjev in Sociološkega društva) so v naslednjem letu opazili tudi pri posameznih poklicih, npr. nekaterih novinarjih, ki so se sklicevali na geslo, "*svoboda je svoboda tistih, ki mislijo drugače*."⁶¹ Oblasti je tudi skrbelo, da ne bi zaradi relativno liberalnejših razmer v Sloveniji prihajalo do povečanega nastopa opozicijsko naravnanih posameznikov iz drugih republik. V do tedaj relativno samostojno ocenjevanje varnostnih razmer so začeli z vsiljevanjem ocen stanja posegati zvezni organi. Na podlagi ocen so zahtevali ukrepanje, k čemur naj bi prispeval tudi spremenjeni zakon o temeljnih državne varnosti, ki je dal večja pooblastila zveznemu sekretarju.

Tudi v naslednjih dveh letih se je igra med oblastmi in opozicijo vrtela v glavnem okrog vprašanj koliko svobode dovoliti v revialni, publicistični, kulturni dejavnosti. Oblast se je zavedala, da se z vsakim objavljenim prispevkom širi prostor dovoljenega, hkrati pa se je bala reagirati. Poleg tega politiki na stvari niso gledali enovito in je tudi med njimi prihajalo do polemik zaradi različnega ocenjevanja raznih knjig, esejev, člankov, gledaliških iger, filmov in drugih del. Sredi osemdesetih let so tako v Službi državne varnosti kot v političnem vrhu ocenjevali, da so družbena gibanja v javnosti neprimerno bolj odmevna kot krog Nove revije, saj so politiki jemala prostor med pomembnim delom mlade pa tudi širše populacije.⁶² Bili pa so tudi politiki, ki so menili, da je oblast do alternativnih gibanj in t.i. civilne družbe preveč popustljiva.

Mirovna, ekološka, feministična in druga gibanja, ki so sredi osemdesetih let tvorila močno civilno gibanje v Sloveniji, so v glavnem izšla iz mladinskih alternativnih klubov in organizacij (Center interesnih dejavnosti mladih-CIDM, študentsko kulturni center-ŠKUC, Forum), postopoma pa jim je zaščito začela nuditi tudi sama ZSMS. Klubi so sicer delovali še naprej in nudili prostor za alternativno dejavnost, v njihovem okviru pa sta leta 1984 nastali tudi lezbična sekcija Lilith in homoseksualna sekcija Magnus (prvi tovrstni društvi v socialističnih državah). Do leta 1983 gibanja niso bila organizirana (razen v uradnih inštitucijah kot je bila Jugoslovanska liga za mir, neodvisnost in enakopravnost narodov). Mladinski kongres v Novem mestu leta 1982 je nastajajoča gibanja podprl in Republiška konferenca ZSMS je v začetku leta 1983 ustanovila Koordinacijski odbor delovne skupine za ekološko in mirovno problematiko. Ta se je kmalu razdelila na ekološki in mirovni del (kasneje je nastal še tretji del, to je delovna skupina za duhovna gibanja), med konkretnimi cilji pa so bili npr. skrajšanje vojaškega roka, služenje mirovnikov v skladu z njihovimi načeli, oblikovanje nejedrskega območja na Balkanu, odprava depozita (ki ga je v tem času Jugoslavija zahtevala od svojih državljanov za prehod meje), kontrola prodaje orožja v tujini, sprememba 133. člena kazenskega zakonika SFRJ, ki je omogočal obsodbo za t.i. verbalni delikt, odprava smrtnih kazni, opozarjanje na razne ekološke probleme. Mirovna in ekološka gibanja so organizirala vrsto odmevnih akcij in protestov. Koncept civilne družbe je bil opredeljen v prilogi revije Mladina (Prizma št. 7, 1985), ki je tudi sicer močno podpirala alternativna gibanja in jim nudila prostor za izražanje stališč.

Leta 1986 se je popularnost alternativnih gibanj približevala zenitu, več kot 75% anketirancev v javnomnenjski anketi jih je poznalo in več kot 45% je bilo pripravljeno v njih sodelovati.⁶³ Politični vrh jim je jemal zelo resno njihovo usmerjenost je skrbno analiziral,

⁶¹ 35. seja P SRS, 18.4. 1984, Poročilo o varnostnih razmerah in drugih notranjih razmerah ter delu organov MNZ, stališča Sveta za varstvo ustavne ureditve glede poročila, APRS.

⁶² Značilnosti novih družbenih gibanj v Sloveniji, Republiški sekretariat za notranje zadeve, oddelek za analitično raziskovanje, Ljubljana, junij 1986, Arhiv Sove.

⁶³ Dozorevanje slovenske samozvesti, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 1995.

ugotavljal, da družbenopolitične organizacije ne storijo dovolj za rešitev problemov, ki jih načenjajo alternativna gibanja in za to, da bi tovrstna dejavnost zaživela pod njihovim okriljem. Ocenjeval pa je tudi, da so znotraj gibanj "zlorabe" in jim očital, da "privatizirajo" javne medije (Katedro, Tribuno, Radio Študent)."⁶⁴ Dodatno je politike skrbelo, ker je del kreatorjev uredniške politike v mladinskih občilih prešel v redna delovna razmerja k velikim časopisnim hišam ali odmevnejšim revijam (Teleks).⁶⁵

Februarja 1987 je izšla 57. številka Nove revije s prispevki za slovenski nacionalni program – filozofskimi in sociološkimi razpravami in esei, ki so obravnavali vprašanje slovenskega naroda v sodobnem svetu. Najpomembnejše so napisali Tine Hribar, Ivan Urbančič, Dimitrij Rupel, Jože Pučnik, France Bučar in Peter Jambreč. Že pred tem so bili v prvi polovici osemdesetih let v različnih krogih obravnavani ali v revijah in časopisih objavljeni prispevki, ki so obravnavali slovensko nacionalno vprašanje, vendar so prispevki, objavljeni v Novi reviji zbudili največ politične pozornosti in bili sčasoma sprejeti kot osrednji slovenski nacionalni program, neke vrste slovenski odgovor na memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. Osnovna misel, izražena v novorevijaških prispevkih je bila, da se mora slovenski narod preoblikovati v nacijo, to je doseči svojo državnost z izvirno suverenostjo, ki ne bo podrejena jugoslovanski; obenem pa vpeljati nov pravni red, ki bo omogočil demokratično izražanje volje državljanov (zahteva po odvzemu "skrbništva" zvezi komunistov nad slovenskim narodom in zahteva po uvedbi političnega pluralizma).

Izid 57. številke Nove revije je bil jasen pokazatelj, da je pobudo pri oblikovanju slovenskega nacionalnega programa prevzela intelektualna opozicija. V oblastnih krogih so sprva prispevke v 57. številki Nove revije obsodili in v obliki t.i. "družbene kritike", organiziranja raznih razprav predvsem prek SZDL, pisanja v medijih ipd. s posameznimi prispevki in številko v celoti polemizirali, prišlo je do zamenjav v uredništvu, ne pa tudi do ostrejših administrativnih ukrepov (npr. prepovedi revije) in tudi ne do sodnih pregonov, čeprav so jih zvezne oblasti zahtevale, zvezni tožilec se je po podporo obrnil tudi na P SFRJ, tedanji predsednik predsedstva Lazar Mojsov je stvar preložil na člana predsedstva in predsednika Sveta za ustavno ureditev Staneta Dolanca, ta pa je zadevo za nekaj mesecev spravil v predal in nato požrl kritike, ki so zaradi tega letele nanj.⁶⁶ Osebnostno je bil prepričan, da bi bilo nekatere pisce treba sodno preganjati, vendar je izhajal iz prepričanja, da bi to morali prej storiti že z avtorji memoranduma Srbske akademije znanosti in umetnosti. Ostra kritika na raznih forumih se je v drugi polovici leta 1987 umirila, na politični dnevni redi so začela prihajati druga vprašanja, Svet za varstvo ustavne ureditve pri P SRS pa je v svojem poročilu za leto 1987 razpravo o Novi reviji sklenil z ugotovitvijo, da skuša skupina okrog Nove revije kljub protestom ob 57. številki zadržati nekdanji uredniški koncept, da pa se aktivnost skupine ne širi in ostaja znotraj zaprtega in relativno homogenega jedra, ki pa doživlja notranjo diferenciacijo. Poročilo ugotavlja, da je bil problem Nove revije obravnavan na predsedstvu CK ZKS in predsedstvu RK SZDL, da je bilo pripravljeno tudi gradivo, ki obravnava kazenski vidik problematike, s strani tožilca pa pripravljene tudi ovadbe zoper troje avtorjev, z vsemi potrebnimi dokazili. Čeprav je javno tožilstvo ugotovilo v pisanju revije nekatere elemente, ki bi omogočali pregon, se ni odločilo za ukrepanje. Zlasti sporno bi bilo ukrepanje po členu 133. kazenskega zakonika, saj bi bilo zelo težko v prispevkih sporne 57. številke Nove revije ugotavljati neposredno škujanje na rušenje družbeno-

⁶⁴ Magnetogram 17. seje P SRS, razprava Andreja Marinca, APRS.

⁶⁵ Poročilo o delu Sveta za varstvo ustavne ureditve 1986, 10.2. 1987, APRS.

⁶⁶ Sestanek političnega aktiva, 6.1. 1988, ARS, dislocirana enota I, (arhiv CK ZKS) fond interni razgovori, politični aktiv po 10. kongresu ZKS).

političnega sistema. Tudi če bi se pristojni organi odločili za kazenski pregon, bi bil še vedno vprašljiv razplet. Upoštevati velja, da bi se resni pravni strokovnjaki ne spuščali v strokovni dialog s spornimi navedbami v reviji. Zato, in tudi zaradi razprav v političnih organizacijah (SZDL, ZK), *“smo se zadovoljili”*, kot pravi poročilo, *“z javno politično obso-
dbo, ukrepanjem do vodstva revije (predsednik sveta in oba urednika), ter opozorili na občutljivo in argumentirano ravnanje, da se krog somišljenikov Nove revije, zlasti še spričo
ustavne razprave o položaju Slovenije v Jugoslaviji, unitarizmu in podobnem, ne bi širil...
Kljub pretežno negativnim odmevom na prispevke v reviji, ne bi smeli s tem v zvezi pristajati
na številne pritiske od zunaj... Politično odločitev, da pristojni organi niso kazensko ukre-
pali, je bilo mogoče braniti pred našo javnostjo, težje pa v Jugoslaviji, terjalo je dostojan-
stveno raven, odgovorno ukrepanje ter zavračanje pritiskov iz drugih republik s pojasnili
in razgovori”*.⁶⁷

Po objavi 57. številke Nove revije in potem, ko je Društvo pisateljev vse bolj nastopalo v funkciji politične opozicije in začelo pisati tudi svojo verzijo ustave, je *“meščanski”* del opozicije za oblast postajal vse pomembnejši. Razloga za to sta bila vedno večji vpliv v javnosti in radikalen odnos do federacije (ki mu oblast ni bila zmožna slediti čeprav se je v marsičem z opozicijo strinjala). Predsednik vlade Dušan Šinigoj je bil prepričan, da bi mora-
la slovenska oblast izdelati oceno odnosov do Jugoslavije in odgovoriti na kritike opozi-
cije, da v federaciji ni dovolj aktivna in da razprodaja Slovenijo. Hkrati je bilo vedno bolj očitno, da se opozicija postopoma organizira in pripravlja na boj za oblast. Ne glede na ostre ocene delovanja opozicije, pa je demokratizacija v Sloveniji dosegla raven, na kateri so vsaj načeloma nekatere *“meščanske”* pravice postajale del splošnega državlanskega standarda. V razpravah znotraj političnega vodstva do kod pustiti opoziciji, da lahko gre, je tako Kučan aprila 1987 ugotavljal, da so meščanske pravice klasične človekove pravice in da je *“njihov smisel...ravno v tem, da so formalne. Pravico do nedotakljivosti stanovanja je treba
varovati ne glede na to, kdo tu stanuje, ali jaz ali Rupel. Če pridemo tu do relativnega
kriterija, do subjektivnega kriterija, ta pravica ne obstaja več. Enako velja za pravico do
objavljanja. Pred Krivičevimi obtožbami na sodišču zaradi objavljanja smo prišli v nerod-
no situacijo ravno zaradi tega, ker nismo imeli čiste vesti.”*⁶⁸ (Matevž Krivic si je od leta 1984 prizadeval doseči pravico, da ima državljan, ki je v tisku kritiziran, pravico do odgo-
vora, znamenit pa je postal zaradi t.i. *“kritike trojnega funkcionarja”*, to je kritike Jaka Koprivca, ki je bil hkrati urednik Dela, predsednik Društva novinarjev in visok partijski funkcionar). To, da se je slovenska oblast izogibala uporabi represivne jugoslovanske zako-
nodaje (ki je na zvezni ravni zaradi osamljenosti ni mogla spremeniti) je bila (vsaj od druge polovice osemdesetih let dalje) po eni strani posledica povečane individualne odgovorno-
sti, ki jo je izsilil pritisk javnosti, po drugi strani pa relativne neodvisnosti posameznih vej oblasti oz. političnih centrov v Sloveniji, ki niso bile več tako strogo *“koordinirani”* iz vodstva CK ZKS, čeprav je predsednik predsedstva CK ZKS ostajal najbolj avtoritativna politična oseba.

Seveda pa tu ne gre za nobeno idealiziranje stanja: relativno *“mehak”* odnos do opozi-
cije je bil odvisen izključno od tolerančne stopnje, ki so jo premogli ljudje na vodilnih položajih in od njihove pripravljenosti (tudi možnosti), da doseženo raven demokratizacije branijo pred pritiski iz centra. Nadzor nekaterih medijev, ki so se postopoma začeli otesati kontrole oblasti je bil še močno omejen, vztrajni zagovorniki demokratizacije so si preko pisem bralcev izborili pravico do javne besede (toda tudi že – kot v primeru Krivica – prvih

⁶⁷ Poročilo o delu Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve v letu 1987, 20.1. 1988, APRS.

⁶⁸ Magnetogram 17. seje P SRS, 1.4. 1987 str. 23, razprava Milana Kučana, APRS.

tožb pred sodišči). Razdvojene so bile tudi oblasti same, kar so nekateri novinarji opazili in potem načrtno potencirali razlike med posameznimi politiki. Na začetku "slovenske pomladi" tako lahko v raznih varnostnih ocenah opazimo zanimivo mešanico kritike opozicije, hkrati pa tudi izraze strinjanja z nekaterimi njenimi idejami, pri čemer pa je seveda povsem jasno, da je oblast do informacij prihajala ne zgolj z analizo javnega delovanja opozicije, pač pa tudi z "operativnim" pokrivanjem. Skozi ocene, napisane za Beograd, pa je moč opaziti tudi kritiko zvezne politike.

Zaradi takih razmer se je v letu 1987 vpliv javnosti izjemno povečal, krepila pa se je tudi vloga skupščine, kjer so delegati nastopali vedno bolj samostojno. Na vlado so bili iz javnosti pa tudi iz skupščine naslovljene številne zahteve po pojasnilih v zvezi s privilegiji (izjemnimi pokojninami, uporabo avtomobilov in kritjem stroškov nekdanjih vodilnih funkcionarjev), pojavljale so se zahteve naj sekretar za notranje zadeve pojasni, komu policija prisluškuje in že v začetku leta 1988 tudi prve zahteve, da se v skupščini formira komisija, ki bo kontrolirala delovanje uprave državne varnosti. Slovenija je v prelomno leto 1988 vstopila z neko splošno voljo po spremembah, z vedno bolj artikulirano opozicijo na eni in oblastjo, ki sama ni vedela, kam jo bodo reforme pripeljale, na drugi strani, vsemu skupaj pa je okvir dajala vedno hujša kriza v Jugoslaviji in povečan pritisk beograjskega centra.

se nadaljuje

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelk za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).